

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY
CALL NO. 809-23173-111
400 00

**NXOPAXOPO WA THEME RA NEMESISI (MEMESIS) EKA TINOVHELE TA
NTLHANU LETI HLAWURIWEKE EKA XITSONGA**

HI

GEBUZA GILBERT MTEBULE

11595853

XITSALWANA XO ENGETELA EKA SWILAVEKO SWA XIKAMBELO

XA

DEGREE OF MASTERS BACHELOR OF ARTS

EKA DYONDZO YA XITSONGA EHANSI KA

MER MATHIVHA CENTRE

FOR AFRICAN LANGUAGES, ARTS AND CULTURE

MULETERI

: DOK. BABANE M.T.

LEMBE

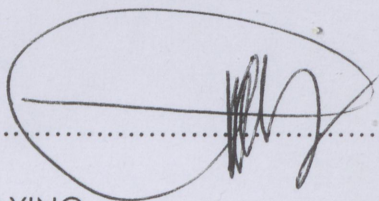
2011

UNIVEN LIBRARY
Library Item : **20120788**

XIHLAMBANYO

Mina Gebuza Gilbert Mtebule ndzi hlambanya leswaku xitsalwana lexi xa **Nxopaxopo wa theme ra nemesisi eka tinovhele ta ntlhanu ta Xitsonga** i vutumbuluxi bya mina. Ndzavisiso lowu a wu si tshama wu yisiwa eyunivhesiti leyi kumbe yin'wana hi mina ku ya kamberiwa. Mitirho hinkwayo leyi ndzi yi tshaheke ku seketela leswi ndzi tsaleke hi swona ndzi yi kombisile eka nongonoko wa tibuku leti firhisiweke.

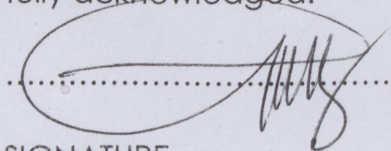
NSAYINO

07/10/2011

SIKU

DECLARATION

I Gebuza Gilbert Mtebule declare that the mini-research entitled "**Nxopaxopo wa theme ra nemesisi eka tinovhele ta ntlhanu ta Xitsonga**" has not been previously submitted by me or anyone else at this or any university. It is my own original work except where I have incorporated findings and opinions from other research projects. I further declare that all sources I have quoted have been fully acknowledged.

SIGNATURE

07/10/2011

DATE

(i)

KU NYIKELA

Ntirho lowu ndzi wu nyikela Hitekani, Hikunene, Hitiyise na Himalwandla.

DEDICATION

This research study is dedicated to my children, Hitekani, Hikunene, Hitiyise and Himalwandla.

XIKHENSO

Ndzi rhandza ku khensa vanhu lava ndzi hlohloleleke ku yisa tidyondzo ta mina emahlweni. Prof. Makgopa M.A. ndzi n'wi bela mandla eka ku ndzi khutaza ka yena leswaku laha a ndzi yimile kona ndzi fanele ku ya emahlweni ndzi dyondza. Valetari va mina va Xitsonga eYunivhesiti ya Venda ndzi rhandza ku vula leswaku xandla ehenhla ka xin'wana. Vona i va Dokodela Chauke M.T. Dokodela Babane M.T. na Tatana Hlungwani M.C.

Eka wena Mtebule S.M buti wa mina ndzi ri miehleketo ya wena yi ndzi dyondzisile swo tala hi tlhelo ra tidyondzo ta mina. Eka wena N'wabanyini Ronicah nsati wa mina ndza ku khensa swinene eka nseketelo lowu u ndzi kombeke wona ngopfu hi nkarhi lowu a ndzi tsala xitsalwana lexi. Vana va mina lava xitsalwana lexi ndzi nyikeleke eka n'wina, ndza mi khensa ku va mi tiyiserile ku pfumala rirhandzu ra mutswari hi nkarhi lowu a ndzi ri eku yiseni ka tidyondzo ta mina emahlweni.

Eka hinkwaswo ndzi rhandza ku khensa Xikwembu lexi nga xona xi ndzi nyikeke vutlhari byo kota ku fikelela ku tsala xitsalwana lexi.

NKATSAKANYO

Eka ndzavisiso lowu ku xopaxopiwa theme ra nemesisi tanihilaha ri paluxiwaka hakona eka tinovhele ta ntlhanu ta Xitsonga. Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku kombisa leswaku vatsari va Xitsonga na vona va na byona vutshila byo tumbuluxa matsalwa lama ya katsaka swikhedzekhedze swo hambanahambana leswi swi nga xopaxopiwaka. Nxopaxopo lowu wu kombisa hilaha swiyimo swo tika swi humelelaka hakona naswona swimunhuhatwa leswi humeleriwaka hi swiyimo leswi swa tsandzeka ku hlula. Ndzavisiso lowu wu andlariwile hi ndlela leyi:

- Ndzima ya 1: Ku hlamuseriwa nsunsumeto, xikongomelo, maendlelo lama nga ta tirhisiwa. Ku tlhela ku hlamuseriwa ni matheme lama nga tirhisiwa ngopfu eka ndzavisiso lowu. Milavisiso ya swidyondzeki swo hambanahambana lama yelanaka ni nxopaxopo lowu ya kombisiwile ku pfuneta ku ndlandlamuxa matwisiselo ya ndzavisiso lowu. Ndzima leyi yi gimeta hi ku kombisa leswi xitsalwana lexi xi andlarisiweke xiswona.
- Ndzima ya 2: Eka ndzima leyi ku xopaxopiwa theme ra nemesisi hi ku kongomisa eka tinovhele ta **Mibya ya nyekanyeka (1986)** na **Vutomi i vhilwa (1995)**. Eka novhele yin'wana ni yin'wana ku rhanga ku endliwa nkatsakanyo wa hungu kutani ku endliwa nxopoxopo.
- Ndzima ya 3: Eka ndzima leyi ku xopaxopiwa nemesisi eka tinovhele ta **Ndzi ngo tinciki! (1987)** na **Ximambana (1992)**. Eka tinovhele leti ku kombisiwa hilaha swimunhuhatwa swi hlanganaka ni ku tikeriwa hakona ni hilaha swi ringetaka hakona ku huma eka swiyimo swoleswo, kambe swi tsandzeka.

Ndzima ya 4: Eka ndzima leyi ku hambana ni tindzima letin'wana timbirhi ku xopaxopiwa theme ra nemesisi eka novhele yin'we ntsena ya **Hi ya kwihhi? (1993)**. Tanihi le ka tinovhele leti kaneriweke eka tindzima letin'wana, nakona kwala ku rhanga ku nyikiwa nkatsakanyo wa hungu kutani ku endliwa nxopaxopo ku kombisa hilaha nemesisi yi humelelaka hakona.

Ndzima ya 5: Ndzima leyi yi songasonga nxopaxopo wa nemesisi lowu endliweke eka matsalwa hinkwawo. Ku tlhela ku nyikiwa ni mavonelo lama kombisaka nkucetelo wa nemesisi ni swibumabumelo leswi nga ta pfuneta ku lemukisa vahlayi ni vaxopaxopi timhaka ta nemesisi ku nga ri eka matsalwa ntsena, kambe ni le ka vutomi bya hina bya siku na siku.

ABSTRACT

In this research an analysis of the term nemesis is conducted in five Xitsonga novels. The main purpose of this research is to attempt to do a thorough analysis which will provide evidence that some of the Xitsonga novels like any other novels in other languages evidenced the concept of nemesis. This research is one of the fundamental activities that will assist in language development. It is also an eye opener to indicate that in literature we are not only studying for the sake of getting the story of the book but also to get used to analyze various skills that are exposed by the authors in our day to day experiences. The layout of the study is as follows:

- Chapter 1: Outlines the background, the aim, methodology, definition of the key concepts used in this study. Furthermore, literature review is conducted in this chapter. A chapter layout and a brief summary is given at the end of the chapter.
- Chapter 2: An analysis of nemesis is conducted in two novels, namely **Mibya ya nyekanyeka (1986)** and **Vutomi i vhilwa (1995)**. In each novel a short summary is given, followed by the analysis of the concept nemesis.
- Chapter 3: The focus of this chapter is on the analysis of the term nemesis in the novels **Ndzi ngo ti nciki (1987)** and **Ximambana (1992)**. In each novel a short summary is given, followed by the analysis of nemesis.
- Chapter 4: In this chapter an analysis of nemesis is conducted in the novel **Hi ya kwihhi? (1993)**. In this novel also a short summary is given, followed by the analysis of nemesis.

Chapter 5:

A brief summary of research analysis is given. Factors that lead to nemesis as analyzed in each novel are also highlighted and recommendations for further studies are also suggested.

	NONGONOKO	26
NDZIMA YA 1		1
1.1 Nsusumeto		1
1.2 Xikongomelo		3
1.3 Maendlelo		4
1.3.1 Nxopaxopo wa matsalwa		5
1.3.2 Maendlelo yo xopaxopa tsalwa		9
1.4. MATHEME YA NKOKA EKA DYONDZO LEYI		10
1.4.1 Matsalwa (literecha)		10
1.4.2 Novhele		12
1.4.3 Nemesisi		14
1.4.4 Nkongomelo		16
1.4.5 Ximunhuhatwa		18
1.5. NKANELO WA MITIRHO YA MILAVISISO EKA DYONDZO LEYI		21
1.6. MIEHLEKETO EHENHLA KA MILAVISISO LEYI KANERIWEKE		23
1.7. TINOVHELE LETI HLAWURIWEKE NI XIVANGELO XO VA KU HLAWURIWILE		24
TONA		24
1.8. MAAVELE YA TINDZIMA		24
1.9. NKATSAKANYO WA NDZIMA LEYI		25

NDZIMA YA 2	26
2.1 Manghenelo	26
2.2. Nkatsakanyo wa Mibya ya nyekanyeka	26
2.3. Nxopaxopo	27
2.4. Nkatsakanyo wa Vutomi i vhilwa	37
2.5. Nxopaxopo	38
NDZIMA YA 3	46
3.1. Manghenelo	46
3.2. Nkatsakanyo wa Ndzi ngo tinciki!	46
3.3.1 Nxopaxopo	47
3.2.2 Nkatsakanyo wa Ximambana	59
3.3.2 Nxopaxopo	60
NDZIMA YA 4	69
4.1. Manghenelo	69
4.2. Nkatsakanyo wa Hi ya kwihi?	69
4.3 Nxopaxopo	70

1 MANGHENELO

1.1 Nsusumeto

Ndzi susumetiwiile ku endla ndzavisiso hi nhlokomhaka leyi ya nxopaxopo wa theme ra nemesisi (nemesis) eka tinovhele ta ntlhanu leti hlawuriweke eka Xitsonga hikokwalaho ka ku kala ka matsalwa ya tinovhele lawa nkongomelo wa wona wu voyameleke eka mhaka leyi ya nkoka eka rixaka rin'wana ni rin'wana. Ntirho wukulu wa matsalwa i ku va xivoni xa vutomi bya rixaka leri matsalwa yalawo ya tsaleriweke ronā. Mayelano ni mhaka leyi Grace (1965:44) u ri "literature is our mirror because in a deep sense we are looking in literature for ourselves".

Nkoka wa mhaka leyi i wa leswaku vatsari eka yin'wana ya mikongomelo ya vona va tshuka va tsala va paluxa swiyimo swo tika leswi swimunhuhatwa swi hlanganaka na swona kutani swi tsandzeka ku hlula eka swiyimo leswi. Vutsari bya muxaka lowu byi hlohloteriwa hi ku tiirhisiwa ka vutshila ni ntokoto wa vatsari eka matsalwa yalawo. Heese na Lawton (1988:4) va ri "literature then is that body of work in which man's written record of his experience is given artist form". Leswi swi vula leswaku vatsari va tshuka va tsala hi timhaka leti va ti tokoteke naswona leti humelelaka evuton'wini.

Nsusumeto wun'wana wo endla ndzavisiso lowu wu tile hikokwalaho ka ku vona leswaku nxopaxopo wa matsalwa ya tinovhele wa ha salerile endzhaku hi tlhelo ra mlavisiso. Ntiyiso wa mhaka leyi wu tikomba ngopfu eka tidyondzo tale henhla. Mayelano ni mhaka leyi, Chauke (1998:1) u boxa leswaku:

Although there has been an increase in the number of novels published in Xitsonga recently, very little research

has been conducted on them. Until now, research on Xitsonga literature has largely concentrated on poetry, short stories, folklore and drama to the exclusion of Xitsonga novels.

Marito ya ntshaho lowu ya seketela leswaku milavisiso yinyingi leyi endliweke eka matsalwa ya Xitsonga yi endliwile eka vutlhokovetseri, mfuwo wa rixaka, swirungulwana ni mitlangu. Handle ka milavisiso eka tinxaka ta matsalwa leti boxiweke, ku tlhela ku va ni milavisiso yo tala eka xiyenge xa vuvulavuri. Chauke (1998:4) u ri “most of the research carried out by Tsonga scholars up to now has been on linguistics”. Marito lawa ya tshikelela leswaku swidyondzeki swo tala eka Xitsonga swi voyamerile eka ku endla milavisiso ya swona eka vuvulavuri.

Ndzi susumetiwiile ku endla ndzavisiso lowu ku endlela ku hunguta vangwa leri nga kona hi tlhelo ra milavisiso eka matsalwa hi ku angarhela, ni tinovhele hi ku kongoma. Nsusumeto wa ku endla ndzavisiso hi tinovhele leti tin’wana ta tona ti xopaxopiweke, i wa ku va ku ri hava ndzavisiso lowu xopaxopeke mhaka leyi ya nemesisi.

Nsusumeto wun’wana wa ndzavisiso lowu wu tile hikokwalaho ka ku pfumaleka ka milavisiso leyi endliweke leyi tsariweke hi ku tirhisa ririmi ra Xitsonga eka tidyondzo ta le henhla to fana ni dyondzo ya Masitasi. Milavisiso yo tala leyi endliweke eka Xitsonga eka tidyondzo ta le henhla ta Masitasi na Vudokodela yi tsariwile hi ku tirhisa ririmi ra Xinghezi. Kutani ke, nsusumeto wun’wana i wa ku engetela nhlayo yintsongo leyi nga kona ya milavisiso eka dyondzo ya le henhla ya Xitsonga.

1.2 Xikongomelo

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa theme ra nemesisi eka tinovhele ta ntlhanu leti hlawuriweke ku xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu. Xin'wana xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku lava ku komba leswaku mikarhi yo tala swimunhuhatwa swa tikuma swi ri eka xiyimo xo tika lexi swi ringetaka ku huma eka xona kambe eku heteleleni swa hluleka. Swa edleka leswaku ximunhuhatwa xi va xi lo tivangela xiyimo lexi kumbe xi lo vangeriwa hi swimunhuhatwa swin'wana. Nkarhi wun'wana xiyimo lexi xi vangiwa hi ntumbuluko hikokwalaho xi nga oloviki ku xi cinca. Mhaka leyi i ya nkokā ku va xikongomelo xa ndzavisiso lowu hikuva i swilo leswi humelelaka evuton'wini bya siku rin'wana ni rin'wana.

I swa nkokā ku va hi boxa leswaku a hi xikongomelo xa ndzavisiso lowu ku lava ku paluxa swihoxo eka tinovhele leti hlawuriweke. Hikokwalaho ke, ntshaho wa Grace (1965:191) lowu landzelaka wu ta va wa nkokā:

The critic's most important tasks are to understand the artist's real objective in a piece of work and to show in a carefully argued analysis how the artist achieves that objective...

Marito ya Grace ya boxa leswaku ntirho wa muxopaxopi i ku twisisa xikongomelo xa mutsari eka tsalwa ro karhi kutani ri xopaxopiwa ku kombisiwa vutshila lebyi tirhisiweke ku fikelela xikongomelo xolexo. Xikongomelo xin'wana xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa swiyenge swo hambanahambana eka tinovhele leti hlawuriweke laha swimunhuhatwa swi paluxaka mhaka ya

nemesisi. Nakambe xi ta va xikongomelo xa ndzavisiso lowu ku tlhela ku xopaxopiwa swiyenge leswi kombisaka nemesisi eka swimunhuhatwa swo karhi.

Xikongomelo xin'wana xa ndzavisiso lowu i ku pfuneta ku hlulukisa ririmi ra Xitsonga hi ku endla ndzavisiso eka dyondzo ya le henhla hi ri karhi hi tirhisa rona ririmi leri. Leswi swi seketelana swinene ni Vumbiwa ra tiko ra Afrika-Dzonga ra 1996 leri tshikelelaka leswaku tindzimi ta Vantima leti endliweke ta ximfumo ti fanele ti hlulukisiwa ni ku dyondzisiwa hi tindzimi teto.

Ririmi ra Xitsonga tanihi Xibunu ni Xinghezi na rona ri nga swi kota ku tirhisiwa eka milavisiso ya tidyondzo ta le henhla. Xikongomelo lexi xo hlulukisa ririmi xi yelana ni leswi Golele (2002:3) a swi vulaka loko a ku:

...ntirho lowu i ku pfuneta ku hlulukisa ririmi ra Xitsonga ni dyondzo ya rona, ni ku antswisa xiyimo xa swona hi ku kombisa leswaku ririmi leri a hi ro vulavuriwa ntsena, kambe ra swi kota ku tirha ni le ka swa tidyondzo ta le henhla ku fana ni leyi.

Xikongomelo xo hetelela ku ta va ku nyika swibumabumelo mayelano ni leswi nga ta va swi fikeleriwile eka ndzavisiso lowu.

1.3. Maendlelo

Vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu byi ta fikeleriwa hi ku tirhisiwa ka maendlelo lawa ya fambelanaka ni nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu ya nga maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa (Literary Criticism) na maendlelo yo xopaxopa tsalwa (Textual Analysis). Hakanyingi nhlokomhaka ya lawula maendlelo lawa muxopaxopi a faneleke ku ya tirhisa. Eka tindzimana leti landzelaka ku ta hlamuseriwa maendlelo lawa hi ku seketela hi miehleketo ya vatsari van'wana.

1.3.1. Nxopaxopo wa matsalwa

Nxopaxopo wa matsalwa i maendlelo lawa hi Xinghezi ya vuriwaka *Literary Criticism*. Loko ku nga si hlamuseriwa maendlelo lawa hi ta rhangha hi boxa timhaka timbirhi ta nkoka leti khumbaka maendlelo lawa, ku nga, *The Theory of Criticism* na *The Practice of Criticism*. Eka *The Theory of Criticism* hilaha ku langutiwaka laha timitsu ta maendlelo lawa ti simekiweke kona. Leswi swi ni nkoka ku endlela ku va ni masungulo lamanene eka nxopaxopo wo karhi. Nkoka lowu wu paluxiwa hi Heese na Lawton (1988:6) loko va ku:

The theory of criticism is concerned with establishing a basis of general critical principle, from which is derived a working terminology as well as criteria (i.e. standard") to be employed in analyzing, interpreting and evaluating particular works of literature.

Eka *The Practice of Criticism* kona hilaha moxopaxopi a xopaxopaka tsalwa hi roxe hi ku tirhisa vutivi lebyi a byi hlengeleteke eka *The Theory of Criticism*. Heese na Lawton (1988:6) va hlamusela *The Practice of Criticism* loko va ku:

The practice of criticism is concerned with an examination of an commentary on specific concrete examples of literary works.

Eka theme ra Xinghezi ra *Literary criticism* hi nga boxa leswaku rito ra 'criticism' ri tumbuluka eka rito ra 'critic' leri humaka eka Xigiriki. Gray (1985:57) u hlamusela leswaku rito ra 'criticism' ri vula "the interpretation, analysis, classification, and ultimately judgement of works of literature". Leswi swi vula leswaku i ku ntlhantlha, ku ava ni ku avanyisiwa ntirho wo karhi wa matsalwa.

Matsalwa i nchumu lowu nonohaka ku wu hlamusela hi ku koxometa. Leswi swi endla leswaku swi nga olovi ku nyika nhlamuselo ya maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa. Schreiber (1965:1) u kombisa ku tika ka ku hlamusela maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa loko a ku:

...literary criticism is not something which can be summed up in a series of neat little statements which can be learnt by heart...

Marito ya Schreiber eka ntshaho lowu ya hlamusela leswaku nxopaxopo wa matsalwa a hi nchumu wo olova lowu muxopaxopi a nga wu katsakanyaka hi marito matsongo kumbe ku wu

bela enhlokweni. Ku nonoha loku ka ku hlamusela maendlele lawa ku vangiwa hi leswi vaxopaxopi va matsalwa hakanyingi va vonaka swilo swo hambana eka tsalwa rin'we.

Mavonele ya Schreiber hi tlhelo ra ku nonoha ka ku nyika nhlamuselo ya maendlelo lawa ya seketeriwa hi Dutton (1986:103) hi ku vula leswaku "no single text can be used to demonstrate all the possibilities that a critic might explore".

Ntshaho wa Dutton wu vula leswaku a swi olovi ku xopaxopa tsalwa hikuva swi nga endleka leswaku muxopaxopi a hluleka ku boxa hi ku hetiseka leswi mutsari a a lava ku swi paluxela vahlayi. Hambiswiritano, hi ta hlamusela leswi eka ndzavisiso lowu hi vulaka swona hi nxopaxopo wa matsalwa.

Nxopaxopo wa matsalwa wu nga hlamuseriwa ku va ndlela ya vutshila yo kota ku hlahluva no kambela vundzeni bya mutsari eku paluxeni ka hungu ra yena. Schreiber (1965:1) u nyika nhlamuselo ya nxopaxopo wa matsalwa hi ndlela leyi "...literary criticism is the business of evaluating the merits and demerits of a literary work of art".

Marito lawa ya kongomisa eka leswaku nxopaxopo wa matsalwa i ndlela leyi muxopaxopi a yi tirhisaka ku kuma leswi khensekaka ni leswi nga khensekiki eka tsalwa leri xopaxopiwaka. Hambiswiritano, a hi mikarhi hinkwayo laha muxopaxopi a languteriweke ku kuma vukhenseki kumbe ku tsan'wa ka tsalwa leri a ri xopaxopaka. Swi nga endleka leswaku mikarhi yin'wana muxopaxopi a kuma xin'we kumbe hinkwaswo ka swona. Peck na Coyle (1985:149) vona va hlamusela nxopaxopo wa matsalwa va ku:

...is usually regarded as the analysis, interpretation and evaluation of literary works: it does not mean 'finding fault'

with'. Criticism as an academic activity expresses the reader's sense of what is happening in the text.

Marito ya "analysis", "interpretation", na "evaluation" eka ntshaho lowu ya yelana swinene ni lawa ya nga kona eka nhlamuselo ya *The Theory of Criticism* laha henhla. Eka ntshaho wa Peck, marito lawa ya "it does not mean 'finding fault with'." ya kombisa leswaku xikongomelo xa ku xopaxopa a hi ku lava ku kuma swihoxo eka tsalwa ro karhi, kambe i ku lava ku kumisisa hungu leri mutsari a lavaka ku ri fikisa eka vahlayi va yena. Leswi a swi hambananga ni leswi boxiwaka hi Ridout na Clarke (1983:93) loko va ku:

Shows that it is the duty of a critic not merely to censure; not merely to 'criticize' in the general acceptance of the word, but to consider carefully and give an honest opinion. The literary critic... may find fault, but when they praise, that is also criticism, the decision of an impartial judge.

Marito lama tshahiweke ya hlamusela leswaku ntirho wa muxopaxopi a hi ku sandza leswi nga eka tsalwa, kambe ni ku bumabumela swi vumba xiphemu xa nxopaxopo. Leswi swi komba leswaku muxopaxopi a nga fanelanga a voyamela tlhelo rin'we ntsena, ro sandza kumbe ro bumabumela.

Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku hambiloko swi nga olovi ku hlamusela leswaku nxopaxopo wa matsalwa i yini, kambe tinhlamuselo leti nyikiweke laha henhla ti komba leswaku i ndlela leyi ha yona muxopaxopi a avanyisaka tsalwa ku endlela ku humesela nkoka wa rona ehandle. Tanihileswi matsalwa ya vulavulaka hi vutomi bya vanhu ni leswi va swi endlaka, maendlelo ya

nxopaxopo wa matsalwa na wona i ndlela leyi tirhisiwaka ku xopaxopa vanhu, leswi va kholwaka eka swona, mitolovelo ni mikhuva ya vona.

Vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu byi nga fikeleriwa kahle hikuva ku tirhisiwa ni maendlelo yo xopaxopa tsalwa. Maendlelo lawa ya ta hlamuseriwa eka tindzimana leti landzelaka.

1.3.2. Maendlelo yo xopaxopa tsalwa

Maendlelo yo xopaxopa tsalwa lama hi Xinghezi ya vuriwaka *Textual Analysis*, hilaha muxopaxopi a hlayaka tsalwa hi vurhon'wana kutani a ri hlahluva ku ya hi mavonele ya yena. Mahlahluvele lawa ya ta lawuriwa hi nhlokomhaka leyi ndzavisiso wa yena wu kongomaneke na wona. Mackee (2003:1) u hlamusela maendlelo lawa a ku i "...a way for researcher to gather information about how other human beings make sense of the world." Marito lawa ya kombisa leswaku maendlelo lawa i ya ku paluxa mavonele ya vanhu ya vutomi ku ya hileswi muxopaxopi a hlahluvisike xiswona tsalwa ro karhi. Mckee (2003:1) u tlhela a yisa emahlweni nhlamuselo yakwe hi ndlela leyi:

A data gathering process for these researchers who want to understand the way in which members of various cultures and sub-cultures make sense of who they are.

Leswi swi komba leswaku hi maendlelo lawa muxopaxopi u kota ku twisisa ndhavuko wa vanhu va rixaka ro karhi ni leswi vanhu valavo va titwisaka xiswona. Mhaka yin'wana ya nkoka leyi nga ta tirhisiwa ngopfu eku xopaxopeni ka matsalwa lawa ya hlawuriweke eka ndzavisiso lowu hi leyi boxiwaka eka maendlelo lawa hi Mackee (2003:1) loko a ku:

Gray (1985:1) "When we perform textual analysis on a text, we make an educated guess at some of the most likely interpretations that might be made of the text."

Leswi swi vula leswaku muxopaxopi eka maendlelo lawa, handle ka ku a tlhela a vula leswi boxiweke eka tsalwa, u nyika miehleketo yo enta hileswi vuriwaka eka tsalwa ku komba ku anama ka miehleketo ya yena.

1.4. MATHEME YA NKOKA EKA DYONDZO LEYI

Eka xiyenge lexi ku hlamuseriwa matheme lama tirhisiweke ngopfu eka ndzavisiso lowu. I swa nkoka ku hlamusela matheme lama hikuva matirhisele ya wona eka ndzavisiso lowu ya nga hambana ni matirhisele ya wona eka tidyondzo letin'wana kumbe eka matirhisele ya wona ya masiku hinkwawo. Mhaka ya nkoka hileswaku matheme lama ya fanele ku twisisiwa hi ndlela leyi ya hlamuserisiweke xiswona eka ndzavisiso lowu.

1.4.1 Matsalwa (Literecha)

Roberts (1977:3) eka nhlamuseloya yona ya theme leti ti engetela swin'wana leswi vaizeri lava hi va tshabeke va nga swi nghenisangko, u a "technically, anything spoken or written down is Nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu yi wela ehansi ka dyondzo ya tinovhele leti ti nga rin'wana ra tinxaka ta dyondzonkulu ya matsalwa. Kutani ke, i swa nkoka ku hlamusela leswaku matsalwa i ncini. Rito ra matsalwa ri tirhisiwa ku fana ni ra literеча hikokwalaho hi ta ya hlamusela ya ri karhi ya nghenelelana. Xivutiso lexi hi nga na xona xa leswaku xana matsalwa i yini, xi vutisiwile na hi Roberts (1977:2) loko a ku "What is literature?"

Gray (1985:115) u kombisa leswaku rito ra *literature* ri huma eka ririmi ra Xilatini laha ri vulaka “alphabetic letters”. Nhlamuselo leyi yi vula leswaku literacha i maletere ya alfabete. Eka nhlamuselo ya yena, Gray (1985:115) u tlhela a kombisa leswaku theme leri ri vula “poetry, novels, drama, short stories, prose: anything written, in fact, with an artistic purpose”.

Mavonele lawa ya Gray ya komba leswaku literacha i michumu leyi tsariweke ehansi naswona yi tsariwile hi ndlela ya vutshila. Michumu leyi yi fanele yi tsariwile eka tinxaka ta matsalwa leti katsaka vutlhokovetseri, tinovhele, mitlangu, swirungulwana. Mhaka ya vutshila leyi khumbiweke hi Gray yi tlhela yi boxiwa hi Heese na Lawton (1988:4) loko va hlamusela matsalwa va ku i “...the body of work in which man’s written record of his experience is given artistic form”. Marito ya ‘artistic form’ ya tshikelela leswi hi swi boxeke swa vutshila.

Eka nhlamuselo ya Gray ku kongomisiwa matsalwa ku va swilo leswi nga tsariwa ntsena. Leswi a swi hambananga ni nhlamuselo ya Wallack na Warren (1977:20) loko va ku “one way is to define ‘literature’ as everything in print”. Tinhlamuselo ta Gray, na Wellek na Warren ti kombisa nhlamuselo ya matsalwa eka leswi tsariweke etibukwini ntsena. Mavonelo ya vatsari lava tshahiweke ya komba leswaku leswi nga tsariwangiki a hi matsalwa.

Roberts (1977:3) eka nhlamuselo ya yena ya theme leri u engetela swin’wana leswi vatsari lava hi va tshaheke va nga swi nghenisangiki, u ri “Technically, anything spoken or written down is literature”. Eka nhlamuselo leyi marito ya ‘anything spoken’ hi wona eka mitshaho ya Gray, na Wellek na Warren ya nga riki kona. Leswi vulaka leswaku matsalwa ku kongomisiwa eka leswi runguriweke hi nomu ni leswi tsariweke ehansi, kambe swi fanele swi kombisa vutshila byo karhi bya mutsari.

Eka mhaka ya leswi runguriwaka hi nomu ku kongomisa eka matsalwa ya ndhavuko yo fana ni mitsheketo, swiyila, swikholwakholwana, switekatekisano, ni swin'wana leswi khale a swi runguriwa kunene hi nomu swi nga tsariwi ehansi. Hambiswirtano, hi nga vula leswaku ku ni vuxaka exikarhi ka matsalwa lawa ya ndhavuko ni matsalwa ya manguva lawa, lawa yo tsariwa ehansi. Wellek na Warren (1977:46) va boxa vuxaka lebyi loko va ku:

We must endorse the view that the study of oral literature is an intergral part of literary scholarship, for it cannot be divorced from the study of written works, and there has been, and still is a continuous interaction between oral and written literature.

Marito ya ntshaho lowu ya komba vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka matsalwa ya ndhavuko ni ya ximanguva lawa lebyi nga oloviki ku byi tsema. Vuxaka lebyi byi vangwiwa hi leswi matumbulukelo ya matsalwa ya ximanguva lawa ya humaka eka matsalwa lawa ya ndhavuko.

Mavonele lama hlamuseriweke laha henhla ya nga katsakanyiwa hi ku vula leswaku matsalwa hi leswi runguriwaka hi nomu kumbe swi tsariwa ehansi naswona swi fanele swi paluxiwa hi ndlela ya vutshila no komba ntokoto wa vutomi bya murunguri kumbe mutsari.

1.4.2. Novhele

Rito ra novhele hi vuhundzuluxi bya kahle bya Xitsonga ri nga vuriwa leswaku i hungutsalwa. Hambiswiritano, eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwile theme ra novhele tanihi leswi ri nga rona ri

tirhisiwaka ngopfu eka vutsari ni vuvulavurwa ya Xitsonga. Hi ku ya hi Cuddon (1979:430), theme ra novhele i theme leri tumbulukeke eka ririmi ra Xintariyana eka rito ra *novella*. Leswi kombaka leswaku ku ni vuxaka exikarhi ka matheme ya novhele na *novella*. Cuddon (1979:430) u hlamusela vuxaka lebyi loko a hlamusela theme ra novhele a ku:

Derived from Italian novella ‘tale, piece of news, and now applied to a wide variety of writings whose only common attribute is that they are extended pieces of prose fiction. ...it is a form of story or prose narrative containing characters, action and incident, and perhaps, a plot.

Nhlamuselo ya Cuddon yi vula leswaku novhele i tsalwa ro leha leri paluxaka hungu ro karhi naswona ri fanele ri va ni swimunhuhatwa ni migingiriko leswi nga ta vumba kungu ra tsalwa rolero. Mavonele lawa ya Cuddon mayelana ni nhlamuselo ya novhele ya yelana ni ya Fowler R. (1958:88) loko vona va hlamusela novhele va ri:

...fictitious prose narrative of sufficient length to fill one or more volumes portraying characters and actions representatives of real life in continuous plot.

Eka ntshaho lowu marito ya “representation of real life” ya hi komba leswaku novhele i tsalwa laha murunguri a rungulaka leswi a ngo swi anakanya naswona swi va leswi humelelaka eka vutomi bya masiku hinkwawo. Novhele i tsalwa leri leheke ku ringanele ku tlula tsalwa ra swirungulwana. Abrams (1971:110) u hlamusela novhele a ku:

The term novel is now applied to a great variety of writings that have in common only attribute of being extended works of prose fiction. As an extended narrative,...its magnitude permits a greater variety of characters, greater complication of plot (or plots), an ampler development of milieu, and a more sustained and subtle exploration of character than do shorter, hence necessarily more concentrated, modes.

Marito ya Cuddon, Fowler et al, na Abrams ya nga katsakanyiwa hi ku hlamusela leswaku novhele ku kongomisiwa eka ndzungulo wo leha laha swimunhuhata swi paluxaka nkongomelo wa mutsari. Kungu ra ndzungulo lowu ri humeseriwa hi nkwetlembetano lowu vangaka ntlimbo ku fika eka makholo kutani wu ya hetelela eka xintshuxo.

1.4.3. Nemesis

Theme ra nemesis leri hi Xinghezi ri vuriwaka *nemesis*, ri tumbuluka eka ririmi ra Xigiriki eka rito ra *Nemein* leri vulaka "to give what is due" hi Xinghezi. Leswi swi vulaka ku nyika leswi faneleke loko hi swi hundzuluxela eka Xitsonga. Hambiswirtano, nhlamuselo ya rona eka ndzavisiso lowu yi ta hambana swinene ni matumbulukelo lawa ya boxiweke ya Xigiriki.

Theme ra *nemesis* ri kongomisa eka xiyimo xo tika lexi ximunhuhata xi hlanganaka na xona kutani xi ringeta hi matimba hinkwawo ku lwa ni ku cinca kumbe ku hlula xiyimo xolexo. Eka ku lwa loku, ximunhuhata lexi xi hetelela xi tsandzekile ku hlula kumbe ku cinca xiyimo lexi xo tika. Hi marito man'wana, ximunhuhata xi va xi ri hava matimba yo ringana ku kota ku hlula

xiyimo lexi. Brown (1993:2538) u seketela mhaka leyi loko a hlamusela theme leri a ku “... refers to any situation which one cannot triumph over”.

Marito ya “cannot triumph over” ya vula xiyimo lexi nga hlulekiki. Ximunhuhakwa xa ringeta matshalatshala yo cinca xiyimo xo tika lexi xi hlanganaka na xona, kambe eku heteleleni leswi xi nga swi tsakeriki leswaku swi humelela swa humelela. Webster (1986:2336) u nyika nhlamuselo ya nemesisi ku seketela mhaka leyi nyikiweke hi Brown loko a ku “... someone or something that continues to oppose you and cannot easily be defeated”.

1.4.4. Nkongomelo

Marito ya ntshaho lowu ya ha seketela leswi boxiweke hi Brown leswaku theme ra nemesisi ri kongomisa eka xiyimo lexi munhu kumbe ximunhuhakwa eka tsalwa xi tsandzekaka ku va a xi hlula kumbe ku xi cinca hambu a nga ringeta hi matimba. Marito ya “continues to oppose you” eka ntshaho ya tshikelela mhaka ya leswaku ku va ni nkokelano eka leswi ximunhuhakwa xi swi lavaka ni leswi eku heteleleni swi humelelaka.

Mikarhi yin’wana xiyimo lexi xa nemesisi xi vangiwani hi nsusumeto wa mavonelo yo hambana exikarhi ka swimunhuhakwa. Hileswaku ximunhuhakwa xo karhi xi nga va xi susumeta leswaku ximunhuhakwa xin’wana xi endla mhaka yo karhi leyi naveriwaka hi xona, kambe ximunhuhakwa lexin’wana xi sihalala hi ku vona leswaku mhaka yoleyo yi hoxekile. Mhaka leyi yi kombisiwa hi marito ya Rebora (1985: 336) loko a hlamusela leswaku nemesisi i “vengeance, retributive justice.” Mhaka yo rihisela leyi paluxiwaka hi ntshaho lowu, a hi ku rihisela ntsena, kambe i ku ala kumbe ku sihalala ku endla swilo leswi tikombaka leswaku swi hoxekile.

without theme, no unified story is possible.

Mhaka leyi yo ala ku cinca kumbe ku endla swilo swo karhi hikuva swi hoxekile swi kombisiwa hi Burchfield (1989: 313) loko a boxa leswaku nemesisi i “righteous indignation, just resentment.”

Marito ya “righteous indignation” ya komo a ku va munhu a nga pfumeli ku endla mhaka yo karhi hikuva leswi a susumetiwaka ku endla swona swi ri swa ku n’wi onhela timfanelo ta yena, ku n’wi xanisa kumbe ku n’wi chicha xiyimo. Kasi rito ra “resentment” rona i rito leri pfelelaka eka Xifurhwa leri rimitsu ra kona ku nga “sentir” leswi hi Xinghezi swi vulaka “to feel,” ku twa hi Xitsonga. Kutani laha mhaka leyi yi kombisa leswaku munhu u ala ku endla nchumu wo karhi hikwalaho ka ku va a hlerile mhaka yoleyo kutani a titwa leswaku a nga ka a nga endli hikuva yi hoxekile. Ku ala kumbe ku sihalala loku hi kona ku seketelaka leswaku nemesisi i xiyimo lexi nga oloviki kumbe xi nga kotekiki ku xi hundzula.

1.4.4. Nkongomelo

Nkongomelo (theme) i hungunkulu ra tsalwa. Hi hungunkulu hi kongomisa eka leswi tsalwa ro karhi ri vulavulaka hi swona. Tsalwa rin’wana ni rin’wana ri tsariwile hi ku endlela ku hundzisela hungu ro karhi eka vahlayi, leswi vuriwaka nkongomelo wa tsalwa. Hi marito man’wana nkongomelo i mbilu ya tsalwa rolero. Leswi vulaka leswaku loko ku nga ri ni nkongomelo wa tsalwa ni tsalwa ri fanele ri nga vi kona. Mikarhi yin’wana a swi olovi eka mutsari ku humesa nkongomelo wa tsalwa ra yena, kambe swa boha leswaku wu va kona. Mayelano ni mhaka leyi, Knott (1977:123) u ri:

...although the writer may find it difficult to find the correct theme and though the theme may change in midstream as the writing of the story continues, however, without theme, no unified story is possible.

Ntshikelelo wa ntshaho lowu i wa leswaku tsalwa ri nge vi kona loko ku nga ri ni nkongomelo wo karhi lowu faneleke ku fikisiwa eka vahlayi. Mhaka yin'wana hileswaku nkongomelo wu fanele wu khumba timhaka ta nkoka leti humeleshaka evuton'wini bya vahlayi va tsalwa rolero. Mayelano ni mhaka leyi Bill na Masunga (1985:21) va tshaha Alexander Solzhenitsyn loko a ku:

A literature that is not the breath of life of the society of its time, that dares not communicate its own pains and its own fears on society, that does not warn in time against threatening moral and social dangers, does not deserve the name literature, it is only a façade.

Marito lawa ya komba nkoka wa nkongomelo hi ku vula leswaku nkongomelo wa tsalwa wu fanele wu kota ku phofula mabibi ya mbilu lawa rixaka leri tsalwa rolero ri tsaleriwaka rona. Nhlamuselo ya nkongomelo yi nyikiwa hi Cuddon (1985:695) loko a boxa leswaku i:

...properly speaking, the theme of a work is not its subject but rather its central idea which may be stated directly or indirectly.

Mavonele ya Cuddon ya nhlamuselo ya theme ra nkongomelo ya yelana ni ya Heese na Lawton (1988:126) loko va ku i:

...the central idea, the basic issue with which the novelist/playright is concerned, and on which he comments through the medium of his story and his plot.

Marito ya *central idea* eka mitshaho ya Cuddon, na Heese na Lawton ya kombisa leswaku nkongomelo hi wona mbilu ya leswi tsalwa ri vulavulaka hi swona. Leswi swi vula leswaku tsalwa ri va kona hikokwalaho ka nkongomelo lowu nga kona eka rona. Hi marito man'wana, nkongomelo i xiphemu xa mavonele yo karhi ya vutomi hi mutsari, leswi u swi paluxa eka xitori hi ndlela yo kongoma kumbe yo gega. Mhaka leyi yo va nkongomelo ku ri mavonele yo karhi ya mutsari yi kombisiwa hi Kalahari (1990:248) loko a hlamusela a ku:

Theme...is...the author's implicit or explicit claim which his imaginative work incorporates to persuade the reader to accept his point of view.

Marito ya Kahari ya kombisa leswaku hi nkongomelo mutsari wa swi kota ku endla leswaku vahlayi va teka mavonele ya yena ya ri ntiyiso. Leswi swi va tano hikuva nkongomelo hi wona ku langutiwaka ngopfu wona loko vahlayi va hlaya tsalwa ro karhi. Nkongomelo wu nga paluxiwa hi nhlngano wa swiphemu swo hambanahambana swa tsalwa swo fana ni kungu, mbangu, vumunhuhati, swimunhuhatwa, ni swin'wana.

1.4.5 Ximunhuhatwa

Swimunhuhatwa i vanhu lava mutsari a va vumbaka eka prozi kumbe ntlangu hi xikongomelo xa leswaku va fambisa hungu ra tsalwa ra yena. Hendry (1991:106) u hlamusela swimunhuhatwa a ku:

The characters are the people who act out the plot, and who interact with one another, within the established setting.

Leswi tshahiweke swi vula leswaku swimunhuhatwa eka tsalwa hi swona swi gingirikaka eka ku humelerisa kungu, ni ku tlhela swi vulavurisana ku ya hi mbangu lowu mutsari a wu tirhisaka eka tsalwa ra yena. Swimunhuhatwa a hi vanhu va ntiyiso, i vanhu lava ngo ehleketeleriwa, kambe swi nyikiwaka swiendlo swa vanhu va ntiyiso. Kutani ke, swi fanele swi khorwisa ku va swi hanya eka vutomi bya masiku hinkwawo. Hambiswiritano, swi nga endleka eka van'wana vahlayi vutomi bya swimunhuhatwa leswi byi nga amukeleki. Leswi swi nga vangiwa hi maandlalelo ya timhaka hi mutsari lawa ya susumetaka muhlayi ku vumba xifaniso xo karhi xa le miehleketweni mayelana ni swimunhuhatwa leswi.

Swimunhuhatwa leswi tanihi leswi swi faneleke ku tirha mitirho ya vanhu lava hanyaka, swi fanele ku nyikiwa swihlawulekisi ni swiendlo swa vanhu va vutomi bya siku ni siku. Mayelano ni mhaka leyi Chauke (1998:30) u ri "characters in fiction are not always real people, but largely imaginary persons endowed with human traits". Mikarhi yin'wana mutsari a nga tirhisa swiharhi ku va swona swimunhuhatwa swa tsalwa ra yena.

Mavito lawa ya thiywaka swimunhuhatwa eka novhele a ya hambananga ni mavito ya vanhu lava hanyaka. Hambiswiritano, a swi vuli leswaku mutsari u tsala hi vanhu vo karhi, kambe hakanyingi ko va nkotlano wa mavito. Mhaka ya mathyele ya mavito eka matsalwa yi vuriwa *Literary Onomastics*.

Swimunhuhatwa swi ni nkoka wukulu eka *Waban'bya tinovhele*. Nkoka wa swimunhuhatwa eka tsalwa ra novhele wu hlamuseriwa hi Serudu (1993:203) loko a ku:

Among the many devices a novelist uses to achieve total communication are his characters. Characters in a novel can be regarded as agents through whose nature, actions and interactions the novelist signals the meaning, or theme “message” of his work. The selection and delineation of characters, their grouping, possible separation and regrouping, are all part and parcel of comprehensive code of the novel.

Marito lawa i xikombiso xa leswaku handle ka vukona bya swimunhuhatwa, novhele yi nge swi koti ku humelela. Leswi swi va tano hikuva mutsari u tirhisa swimunhuhatwa ku fambisa hungu ra novhele ya yena. Maswanganyi (2009:32) u seketela mhaka ya nkoka wa swimunhuhatwa eka tsalwa ra novhele loko a ku:

A swi olovi ku vulavula hi tsalwa ra novhele handle ka ku tirhisa swimunhuhatwa. Xitori xin'wana ni xin'wana xa novhele xi kota ku humesela muhlayi hungu ro karhi loko swimunhuhatwa swi kombisiwa swi ri karhi swi hanya no endla hinkwaswo leswi vanhu va endlaka swona evuton'wini bya masiku hinkwawo.

Eka ndzavisiso lowu ku ta xopaxopiwa swona swa tika swa swimunhuhatwa leswi vatsari va swi tirhisaka ku humelerisa nkongomelo wa tinovhele ta vona.

1.5. NKANELO WA MITIRHO YA MILAVISISO EKA DYONDZO LEYI

Ndzavisiso wa Manganyi eka dyondzo ya Onas a wu ni wa nhlokomhaka ya Nkucitelo wa Xikongomelo xa xiyenge lexi i ku xopaxopa milavisiso leyi endliweke eka matsalwa lama hlawuriweke. Nkoka wa xiyenge lexi i ku lava ku komba vangwa leri nga kona mayelano ni matsalwa lawa hi tlhelo ra nhlokomhaka leyi hlawuriweke. Nakambe i swa nkoka ku kanela milavisiso leyi ku endlela ku kombisa laha ndzavisiso lowu wu welaka kona. Matsalwa lama hlawuriweke ku xopaxopiwa yan'wana ya wona ya xopaxopiwile hi valavisisi van'wana. Kutani ke, i swa nkoka ku kanela yin'wana ya mitirho ya milavisiso leyi endliweke hi valavisisi lava rhangeke. Tindzimana leti landzelaka ti ta kanela mitirho ya valavisisi lava landzelaka:

1.5.1 Chauke M.T. (1998)

Chauke u endlile ndzavisiso wa dyondzo ya Masitasi hi nhlokomhaka ya *Some narratological features of the novels of F.A. Thuketana*. Eka ndzavisiso lowu tin'wana ta tinovhele leti a ti xopaxopeke i ta **N'waninginingi ma ka tindleve** na **Ndzi ngo tinciki!**. Eka ndzavisisi wa yena, Chauke u xopaxopile ngopfu swiyenge leswi landzelaka eka matsalwa lawa; *analepsis*, *prolepsis*, nkarhi, vumunhuhati na nkongomelo. Swiyenge leswi swi xopaxopiwile hi ku lava ku komba nkoka wa swona eka ku humelerisa hungu ra matsalwa lawa.

Ndzavisiso lowu wu kombisa hi ntalo vutshila lebyi mutsari a byi tirhisaka eka mavumbele ya yena ya swimunhuhatwa leswi nkoka wa swona ku nga ku humelerisa nkongomelo wa matsalwa lawa. Eku heteleleni ka ndzavisiso wa yena, Chauke u kombisa leswaku swi tele leswi nga lavisisiwaka eka matsalwa lawa a a lavisisa hi wona handle ka leswi yena a languteke

swona. Ndzavisiso lowu wa Chauke a wu khumbanga nchumu hi mayelano ni theme ra nemesisi eka tinovhele leti kaneriweke.

1.5.2 Manganyi K.E. (2003)

Ndzavisiso wa Manganyi eka dyondzo ya Onasi a wu ri wa nhlokomhaka ya *Nkucetelo wa ndzhavuko eka mavonelo ya vutomi bya vaxisati ni vaxinuna eka tsalwa ra **Vutomi i vhilwa** ra N.R. Mgiba*. Eka ndzavisiso lowu Manganyi u paluxile leswaku ku ni ku hambana hi mavonele ya vutomi hi tlhelo ra makurisele ya vana ni leswi ndhavuko wa Vatsonga wu lavaka swona.

Xitsalwana lexi xi dlayisetiwile hi ku kombisa leswaku Dudu na Thokozile a va nga kurisiwanga hi nawu wa kahle hi mana wa vona Mariya. Leswi kombaka leswaku mavonelo ya Mariya ya vutomi a ya hambana ni leswi Tomasi, Zondwa, Gladys, Jopi na N'wa-Xilenge a ya ri xiswona. Swimunhuhatwa leswi swona a swi ri ni mavonele lamanene ya vutomi ku ya hi ku landza ndhavuko wa Vatsonga. Eka ndzavisiso wa yena, Manganyi a nga humanga eka xikongomelo xakwe. Leswi swi endlile leswaku a nga vuli nchumu hi theme ra nemesisi eka tsalwa leri.

1.5.3 Rikhotso M.E. (2009)

Rikhotso u endlile ndzavisiso eka dyondzo ya Masitasi hi nhlokomhaka leyi nge *Nxopaxopo wa nkucetelo wa vamanana eka vana va vona hilaha swi paluxiwaka hakona eka matsalwa ya **Sasavona** hi D.C. Marivati, **U Khanya mani?** hi M.G. Magagane, **Vutomi i vhilwa** hi N.R. Mgiba na **Ximambana** hi M.M. Mabuza*. Eka ndzavisiso lowu u xopaxopile ni matsalwa ya N.R. Mgiba ra **Vutomi i vhilwa** na **Ximambana** hi M.M. Mabuza tani hilaha nhlokomhaka yi boxeke hakona.

Eka ndzavisiso lowu ntshikelelo a wu ri eka leswaku hakanyingi vamanana van'wana va tala ku onha vana va vona vaxisati hikokwalaho ka nkucetelo wa vona wo biha. Eka wona matsalwa lawa u kombisile hilaha vamanana va onheke hakona vana va vona vaxisati hikokwalaho ko tsandzeka ku va tshinya loko va endla vugangu na vavanuna vo tala naswona lava nga ni vavasati.

1.5.4 Nkuzana K.J. (1996)

Nkuzana u endlile ndzavisiso wa dyondzo ya Vudokodela wa *A Critical Assessment of B.K.M Mtombeni's Creative Works*. Eka ndzavisiso lowu Nkuzana u xopaxopa matsalwa ya Mtombeni ku sukela eka tsalwa ro sungula ra 1966 ku fika eka ro hetelela ra 1977. Nkuzana eka ndzavisiso wa yena a nga xopaxopanga tinovhele ntsena ta Mtombeni, kambe u xopaxopile matsalwa hinkwawo ya mutsari loyi.

Ndzavisiso wa Nkuzana wu komba leswaku Mtombeni a a ri mutsari wa vutshuri swinene. Nkuzana u boxa leswaku mikongomelo ya matsalwa ya Mtombeni na yona a yi anamile naswona yi katsa timhaka ta vukati, vugevenga ni rirhandzu. Eka ndzavisiso wa yena, Nkuzana a nga khumbanga nchumu hi nkongomelo wa xiyimo xo tika lexi swimunhuhatwa swi nga tikumaka swi ri eka xona naswona swi tsandzeka ku hlula eka vutsari bya Mtombeni.

1.6. MIEHLEKETO EHENHLA KA MILAVISISO LEYI KANERIWEKE

Tin'wana ta tinovhele leti hlawuriweke ku xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu ti xopaxopiwile hi vaxopaxopi lava rhangеke tanihi laha hi boxeke hakona. Hambiswiritano, xivangelo xo va ndzavisiso lowu wu tlhela wu hlawula tona hileswi lavo tala lava ti xopaxopeke a va languta swin'wana swo hambana ni leswi ndzavisiso lowu wu lavaka ku languta swona.

1.7. TINOVHELE LETI HLAWURIWEKE NI XIVANGELO XO VA KU HLAWURIWILE

TONA

Tinovhele leti nga xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu ti katsa:

1. MTOMBENI B.K.M.	MIBYA YA NYEKANYEKA
2. THUKETANA F.A.	NDZI NGO TINCIKI!
3. MGIBA N.R.	VUTOMI I VHILWA
4. MABUZA M.M.	XIMAMBANA
5. MALULEKE M.J.	HI YA KWIHI?

Xivangelo xo va ku hlawuriwile tinovhele leti hileswi ti hlawulekeke loko swi fika eka ku paluxa theme ra nemesisi, leswi ku nga xiyimo xo tika lexi swimunhuhatwa swi vangeriwaka kumbe ku tivangela kutani swi tlhela swi tsandzeka ku huma kumbe ku hlula eka swiyimo leswi.

1.8. MAAVELE YA TINDZIMA

1.8.1 Ndzima ya 1: Eka ndzima leyi ku hlamuseriwa nsusumeto ni xikongomelo xa ndzavisiso lowu. Maendlelo mambirhi lawa ya nga ta tirhisiwa ku fikelela xikongomelo xa ndzavisiso lowu ya boxiwa ya tlhela ya hlamuseriwa. Tinhlamuselo ta matheme ya nkoka ta nyikiwa hi ku seketela hi miehleketo ya vatsari van'wana. Milavisiso yin'wana leyi endlliweke ya tinovhele leti hlawuriweke yi ta kaneriwa.

1.8.2 Ndzima ya 2: Eka ndzima leyi ku ta xopaxopiwa theme ra nemesisi eka novhele ya B.K.M. Mtombeni ya **Mibya ya Nyekanyeka** nay a N.R. Mgiba ya **Vutomi i vhilwa**. Eka ndzima leyi ku kombisiwa hilaha swimunhuhatwa swi hlanganaka ni ku tika ka swiyimo hakona. Nakambe ku tlhela ku xopaxopiwa hilaha swi hlulekaka hakona ku huma/hlula eka swiyimo leswi.

1.8.3 Ndzima ya 3: Ndzima leyi yi ta kana hi ntalo tinovhele ta **Ndzi ngo tinciki!** na **Ximambana** ta F.A. Thuketana na M.M. Mabuza hi ku landzelelana.

1.8.4 Ndzima ya 4: Nxopaxopo wa novhele ya M.J. Maluleke ya **Hi ya kwihhi?** wu ta endliwa eka ndzima leyi.

1.8.5 Ndzima ya 5: Ndzima leyi yi ta va yo dlayelela ndzavisiso lowu. Ku ta nyikiwa ni leswi nga ta kumiwa eka ndzavisiso lowu. Swibumabumelo ku ya hileswi nga ta kumeka eka ndzavisiso lowu swi ta nyikiwa.

1.9. NKATSAKANYO WA NDZIMA LEYI

Ndzima leyi ya manghenelo yi andlala nsusumeto lowu endleke leswaku hi tsala hi nhlokomhaka ya xitsalwana lexi hi theme ra Nemesis. Ku boxiwa ni xikongomelo xo endla ndzavisiso lowu. Ku andlariwile ni matheme lama ya tirhisiweke eka ndzavisiso lowu. Leswi swi ta pfuneta ku va muhlayi a hatla a twisisa ndzavisiso lowu hi ku olova. Ku andlariwile ni milaviso ya swidyondzeki swo hambanahambana ku kombisa mavonelo man'wana ya mayelana ni ndzavisiso lowu. Leswi swi tlhela swi pfuneta ku kombisa leswaku ndzavisiso lowu a hi wo yiva migingiriko ya swidyondzeki swin'wana, kambe i ndzavisiso lowu humaka eka mulavisisi wa xitsalwana hi yexe.

2. NXOPAXOPO WA NEMESISI EKA MIBYA YA NYEKANYEKA NA VUTOMI I VHILWA

2.1 Manghenelo

Eka matsalwa ya tinovhele ta Xitsonga ku fana ni le ka tindzimi tin'wana mhaka ya nemesisi ya humelela laha ximunhuhatwa xi hlanganaka ni xiyimo xo va xi humeleriwa hi leswi xi nga swi laviki leswaku swi humelela, kambe swo tihumelelela xi tlhela xi nga swi koti ku swi cinca. Tsalwa ra B.K.M. Mtombeni ra **Mibya ya Nyekanyeka** ni ra N.R Mgiba ra **Vutomi i Vhilwa** i swikombiso swa kahle leswi humelerisaka mhaka ya nemesisi erivaleni.

Eka ndzima leyi ku ta xopaxopiwa hilaha theme ra nemesisi ri paluxekaka hakona eka tinovhele leti naswona nxopaxopo lowu a wu pimanyisi tinovhele leti, kambe wu ta kanela hi yin'weyin'we.

2.2. Nkatsakanyo wa matsalwa: Mibya ya nyekanyeka

Tsalwa ra **Mibya ya nyekanyeka** ri vulavula hi vutomi bya ndyangu wa ka Tlhomandloti loyi a a ri mufundhisi. Tlhomandloti u na vana vambirhi, Madambi an Nyiko. Ku navela ka Tlhomandloti a ku ri ka leswaku vana va yena va hlawuleka na ku hetiseka va nga tluriwi hi munhu eka swilo hinkwaswo leswi a va swi endla. Kambe vana lava va tsandzeka ku fikelela ku navela ka tata wa vona. Nyiko a a ri munhu wo rhandza ku tshama a basile, kambe exikolweni a nga tlharihang

ngopfu. Eka swin'wana swa ku navela kulo wena u tlhela a ya dyondzela vufundhisi, kambe loko a ri karhi a tirha u tikuma a ringekile a nghena eka timhaka ta vugangu na noni N'wa-Mdanisi, loyi a a ri un'wana wa vakriste laha a a ri mufundhisi kona. Leswi swi endla leswaku a hluvuriwa nguvu ya yena ya vufundhisi leswi a a swi fanisa ni vutomi byakwe. Ku hluvuriwa loku ka nguvu ya vufundhisi ku endlile leswaku a tidlaya. Madambi hi tlhelo lerin'wana u tlharihile eka swa xikolo, kambe u ni futa. Nakambe Madambi u lava ku teka Soluka nhwana wa Muqhoza, leswi tata wa yena a nga swi laviki. Tlhomandloti a a nga tsakeli leswaku vatukulu va yena vava vatukulu va Maqhoza hi tlhelo. Madambi endzhaku ka ku aleriwa ku teka Soluka u tibyela ku tshama a nga teki munhu un'wana. Eku heteleleni u ya sirheni ra tata yena a ya kombela ku tshunxa fundzu leswaku a ta tekana na Soluka. Hambiloko a file Tlhomandloti u yima hi marito ya leswaku a nga swi tsakeli leswaku n'wana wa yena a teka wansati wa rixaka rin'wana.

Ku hlamba ka yena hi loku ko sindzisiwa naswona...
mahanyelo ya yena ya endle leswaku a thiywa mavito yo
tambelana ni vutomi bya yena (1986:7).

2.3. Nxopaxopo

Eka tsalwa ra **Mibya ya nyekanyeka** ku ni swiyimo swo hlaya leswi nga cincekiki kumbe swi nga hlulekiki eka swimunhuhatwa swin'wana. Swiyimo leswi swi nga vangyiwa hi swimunhuhatwa swin'wana leswi swi vangelaka swimunhuhatwa swin'wana kumbe swiyimo swin'wana swa vutomi leswi loko munhu a karhi a hanya a nga hlanganaka na swona. Swimunhuhatwa swa kona swi nga vangeriwa kumbe ku hlangana na swiyimo leswi swi tsandzekaka ku swi hlula kutani ku va swona leswi hluriwaka.

Eka tsalwa leri, mufundhisi Tlhomandloti u le ku ringeteni hi matimba ku lava leswaku vana va yena Madambi na Nyiko va hanya hi ku ya hi ku rhandza ka yena. Madambi u kumana ni nhwana Soluka loyi a a tiyimiserile leswaku a n'wi teka a va nsati wa yena. Tlhomandloti hikuva Soluka a a ri n'wana wa Muxhosa u alana ni mhaka leyi, a kondza a lova. Nyiko, loyi a landzeke mikondzo ya tata wa yena ku va mufundhisi u nghena emiringweni hi ku va a twanana na noni

N'wa-Mdanisi loyi a nga hetelela a bihile e... kereke yi n'wi chichile exitulwini xa vufundhisi hi ku landza nawu wa kereke.

Tsalwa leri ri humelerisa theme ra nemesisi eka loko ku kombisiwa leswaku Madambi a a ri n'wana loyi a a rhandza thyaka, a a ri ni vufendze ni futa, loko a hlamba a timbalambadza kunene a tlhela a ambala mpahla ya thyaka. Hi swa tidyondzo a a tlharhile ku tlula makwavo wa yena Nyiko. Tlhomandloti a a vilela a vula leswaku u thyakisa muti wa ka Tlhomandloti hikuva a wu tiveka wu ri muti wo basa naswona a a navela ku cinca Madambi hi tlhelo ra futa leswaku a nga fana na makwavo hi tlhelo ro basa. Leswi swi seketeriwa hi marito lama nge:

vufendze bya yena (1986:58).

Ku hlamba ka yena hi loku ko sindzisiwa naswona... mahanyelo ya yena ya endle leswaku a thyiwa mavito yo fambelana ni vutomi bya yena (1986:7).

Tlhomandloti u ringetile ku lava ku cinca xiyimo xa Madambi xo ka a nga tibasisi hi ku n'wi tshinya no n'wi sapatela a n'wi kombisa leswi ndyangu wa vona wu tekisiwaka xiswona hi vanhu lavan'wana va ndhawu ya Chiawela. Tlhomandloti a a tsakela leswaku leswi a a ri n'wana loyi a a nyikiwile eka swa tidyondzo swi fanele swi fambelana ni vuhandle bya yena hi tlhelo ro basa. Tlhomandloti u ri:

Swa wena swa xikolo swi ndzi tsakisa ngopfu. U ndzi vavisa ntsena hi futa ni vufendze wonge a wu n'wana wa muti wa vukhongeri, wa dyondzo, vufundzo ni malwandla. Ku dyondza ni vutlharhi swi seketeriwa hi

mikhuva leyinene, leyantswekeke hi xiviri ni miri.
(1986:12).

Tlhomandloti u hlulekile ku cinca xiyimo xo basa ka n'wana wa yena loko a ha hanya. Hambiloko a lovile Madambi a a tama a ha ri munhu wa vufendze. Leswi swi seketeriwa hi marito lama nge:

A va tolovele ku n'wi vutisa hi swa vunghwendza ni
vufendze bya yena (1986:68).

Ku tsandzeka ka Tlhomandloti ku cinca n'wana wa yena Madambi ku va a tidyondzisa ku tshama a basile swi paluxa theme ra nemesisi hikuva a a swi lava leswaku n'wana wa yena a n'wi yingisa, kambe matimba lawa a a ri na wona ya tshandzekile ku cinca xiyimo lexi.

Xiyimo xo tika lexi Tlhomandloti a tsandzekeke ku xi cinca eka Madambi na yena Madambi u tsandzekile ku cinca xiyimo xo va tata wa yena a nga n'wi pfumeleli ku teka nhwana wa rixaka rimbe hambiloko a ringeta ku kombisa tata wa yena leswaku u rhandza nhwana loyi hi rirhandzu ra ntiyiso. Madambi u ringetile hi matimba ya yena hinkwawo ku cinca xiyimo xa tata wa yena ku n'wi pfumelela ku va a teka munhu wa rixaka rin'wana hi ku boxa leswaku Xikwembu i xin'we, eka yena ku teka nhwana wa rixaka rimbe a ku nga ri xiphiko hikuva a va khongela Xikwembu xin'we, kambe leswi hinkwaswo a swi n'wi ninginisanga Tlhomandloti ku cinca miehleketo ya leswaku a n'wi pfumelela ku teka nhwana loyi a a n'wi rhandzaka. Leswi swi seketeriwa hi marito ya Tlhomandloti loko a ku:

Madambi, xana a wu tshamile hi bula hi Xitsonga, hi ri vatukulu va Machangana, ku nga ri na ririmi rimbe exikarhi ka hina? ... ndza ku alela Madambi, ndza ala ku amukela n'wingi wa Muxhosa vatukulu va mina va va vatukulu va Maxhosa hi tlhelo, ndza ala. Lava nhwana wa Mutsonga, va tele ngopfu; teka un'we wa vona; a nga ri nhwana wa Muxhosa (1986:49).

Madambi u tsandzekile ku cinca xiyimo lexi xo aleriwa ku teka nhwana loyi a rhandziwaka hi mbilu ya yena. Ku komba leswaku Madambi u tsandzekile ku cinca miehleketo ya tata wa yena naswona hambiloko a ringetile ku kombisa ku tikeriwa hi xiyimo xo aleriwa, Madambi u boxa marito lama nge:

Ndzi ta mi yingisa tatana wa mina loyi a rhandzekaka, a ndzi nga n'wi teki Soluka a va nghamu ya mina. Kambe tatana wa ka Kriste mbilu ya mina ni swiboho swa mina na Soluka ndzi ta swi veka laha mahele, swihehli ni muhlwa swi nga ta ka swi nga fikeli (1986:48).

Marito lama ya komba swinene leswaku xiyimo lexi tata wa yena a a ri eka xona Madambi u tsandzekile ku xi cinca, leswi swi kombisa ku humelela ka nemesisi eka tsalwa leri.

Ku ya emahlweni hi nga paluxa leswaku ku lova ka Tlhomandloti swi kombisa theme ra nemesisi hikuva Madambi a a nga lavangi leswaku tata wa yena a lova a ha khomelele mhaka ya leswaku a nga teki Muxhosa. Hileswaku Madambi u tsandzekile ku cinca xiyimo xo va tata wa yena a

alana no va a tekana na Soluka a ha hanya Madambeswi a hlulekeke u ringeta ku ya cinca xiyimo lexi tata wa yena a nga lova a ri eka xona hi ku ya esirheni. Loko a ringeta ku cinca xiyimo lexi tata wa yena a nga fa a ri eka xona eka tsalwa ku hlamuseriwa leswaku a ha tama a twa marito lama nge:

E-e ndza ala Madambi, ndza ala; a ndzi lavi vatukulu va mina va va vatukulu va Maxhosa hi tlhelo. E-e ndza ala ... (1986:73)

Ku va xiyimo xo tika xi nga cinceki swi tikomba hiloko Tlhomandloti na loko a file wa ha khomelele mhaka ya leswaku Madambi a nga fanelangi ku tekana na Soluka, kambe na yena Tlhomandloti wa ha tsandzeka hambu a ha vula marito lama eka Madambi na loko a file. Eka tsalwa ku na marito lama nge:

Madambi wa Tlhomandloti, mbilu ya mina i ya wena, moya ni miri wa mina i swa wena; hinkwaswo leswi endlaka vun'we bya mina i swa wena ... ndzi tinyiketa eka Madambi (1986:72).

Marito ya Soluka ya paluxa theme ra nemesisi hikuva ya komba rirhandzu leri enteke eka Madambi leri Tlhomandloti a nga fa a tsandzekile ku ri cinca na sweswi a loveke a tsandzekaka ku ri cinca.

Theme ra nemesisi eka tsalwa ri tlhela ri paluxiwa hi Nyiko. Nyiko a a ri xiluva xa muti, a a ri n'wana wo rhandza ku basa no bomba, a a ri n'wana wa malwandla ni vunene, kambe a a tsoniwile eka swa tidyondzo. Tata wa yena a a ringeta ku n'wi tshinya no laya a n'wi byela ku

vutisa makwavo Madambi leswi n'wi tsan ka-exkolweni leswaku a ta va n'wana loyi a nga ta humelela evuton'wini. Leswi Tlhomandloti a a swi vula a ku ri ndlela yo lava ku cinca xiyimo lexi Nyiko a a ri xiswona. Ku kombisa leswaku Tlhomandloti a a tsakela ku cinca xiyimo lexi Nyiko a ri eka xona ku na marito ya leswaku:

Mufundhisi a nga ha wu voni ni nkarhi leswaku wu Nyiko na yena loko o kota ku landzelela tidyondzo ta yena, a tlhela a twisisa tanihi wena hi swa xikolo a ndzi ta tidzuna ... (1986:13).

A swi n'wi olovelanga Tlhomandloti ku cinca xiyimo xa vutlharhi bya n'wana wa yena Nyiko tani hileswi matimba yo endla tano ya nga riki eka yena. Nyiko a a yile eyunivhesiti laha hi tivaka no tshemba leswaku munhu u vuya a hlantswekile ebyongweni a tlhela a kuma vutivi ni vutlharhi. Tata wa yena a ri ni ku tshemba leswaku xiyimo xa vutlharhi bya Nyiko xi ta cinca, kambe hi vona a ha lava nseketelo wo huma eka tata wa yena tani hileswi a a ri endleleni yo vuya a ta sungula ntirho wa yena wa vufundhisi hikuva a twa a ha ri na ku chava hi ku tiva xiyimo xa yena. Leswi swi seketeriwa hi marito lama nge: N'wa-Mdanisi a a tikile (1986:54).

Munene, nsati wa ... loko ndzi swi ehleketa swa ndzi chavisa, hikuva ndza ... swi tiva leswaku a ndzi tlharihangeni naswona ndzi ni ... tingana to ka ti nga heli (1986:36). na N'wa-Mdanisi. Nyiko u yile emahlweni ku cinca xiyimo lexi ... ku tikela laha N'wa-Mdanisi a nga tika leswi endleke leswaku va n'wi hlusula nguwa ya vufundhisi.

Endzhaku ka loko Mufundhisi Nyiko Tlhomandloti a vitaniwile emutini wa noni N'wa-Mdanisi ku ya khongelela xihlangi lexi a xi vuriwa leswaku a xi pfukanga, theme ra nemesisi ra humelela eka leswi nga humelela hi siku leri ni man'wana lama landzeleke. Eka tsalwa ku kombisiwa mabaselo ni matshamisekelo ya yindlu ya N'wa-Mdanisi leyi a yi basile na hinkwaswo a swi

tshamile endhawini ya swona. Ku vulavula N'wa-Mdanisi na kona ku endlile leswaku Nyiko a tsandzeka ku hlula kumbe ku cinca xiyimo lexi a a hlangane na xona hambileswi a a swi vona leswaku xi n'wi yisa emiringweni. Mhaka leyi yi paluxiwa hi marito lama nge:

Mufundhisi a nga ha wu voni ni nkarhi leswaku wu fambile ni vusiku byi sikule swo chavisa ... loko a huma endlwini ya N'wa-Mdanisi vurhonga bya matakuxa a byi humile (1986:52).

Mufundhisi Nyiko u tsandzekile ku cinca xiyimo lexi a a ngenisiwa eka xona hi N'wa-Mdanisi. Leswi swi seketeriwa marito lama nge:

... a nga heli endlwini ya N'wa-Mdanisi nivusiku loko vanhu va etelele ... endzhaku ka tin'hwetinyana timhaka ti nga ha tivikani hikuva N'wa-Mdanisi a a tikile (1986:54).

Munene, nsati wa Nyiko na yena u humelerisa theme ra nemesisi endzhaku ko va a tsandzekile ku cinca xiyimo lexi nuna wa yena a a ri eka xona. Ku khongela ka yena a swi kotanga ku cinca xiyimo xa Nyiko xo tshika vufendze lebyi a a byi endla na N'wa-Mdanisi. Nyiko u yile emahlweni ku fikela laha N'wa-Mdanisi a nga tika leswi endleke leswaku va n'wi hluvula nguvu ya vufundhisi.

Mufundhisi Nyiko u tsandzekile ku cinca xiyimo xo ka a nga hluvuriwi nguvu ya vufundhisi. Ku va a tsandzekile ku hlula xiyimo lexi u hetelele hi ku nwa mhondzo a fa, hikokwalaho hi vula

leswaku ku tisunga swi vangiwile hikuva tsandzekile ku cinca xiyimo lexi a a hlanganile na xona.

Nxopaxopo lowu wu tlhela wu ya emahlweni hikuva hi languta leswaku Tlhomandloti u tsandzekile ku cinca xiyimo xa ku hluvuriwa ka nguvu ya vufundhisi bya n'wana wa yena Nyiko hambiloko a ringetile ku kombela huvo leswaku yi n'wi vevukisela xigwevo kumbe ku n'wi rivalalela. Leswi swi seketeriwa hi marito ya leswaku:

Nyiko a nga xupuriwi hambileswi ndzi nga voniki lexi nga vavisaka loko hi nga n'wi rivalela. Ndzi ri n'wi rivaleleni, swidyoho swa yena swi ta n'wi ba masiku hinkwawo ya vutomi bya yena hikuva swi ta tshama swi n'wi honokele mahlo (1986:56-57).

Tlhomandloti u tsandzekile ku cinca xiyimo lexi, hikuva vafundhisi lavan'wana a va yimanga na yena leswaku Nyiko a nga xupuriwi. Leswi swi seketeriwa hi:

Ndzi ri loyi o hluvuriwa ku kombisa ku tiya ka milawu ya kereke ... Nyiko u hluvuriwile nguvu ya vufundhisi hikuva a nga kona na un'we loyi a nga yima na nkulukumba Tlhomandloti (1986:57).

Ku fa ka Mufundhisi Tlhomandloti hi mbitsi yo hluvuriwa ka Nyiko nguvu ya vufundhisi ni ku tisunga ka Nyiko hi mhondzo hikokwalaho ka mbitsi yo hluvuriwa nguvu ya vufundhisi, swi paluxa leswi theme ra nemesisi ri vulaka swona hikuva rifu ra vona ri komba ku tsandzeka ku cinca swiyimo swa vona.

Nxopaxopo wa theme ra nemesisi wu tlhela wu humelerisiwa hi Cheyeza Baloyi hi ku va u tsandzekile ku hlula xiyimo xa n'wana wa yena Celela loyi a nga ha ri na mahanyelo lamanene no va a nga rhandzi ku nghena xikolo. Mufundlisi Tlhomandloti na yena u rhambiwiwe ku ya ringeta ku twa ni ku cinca xiyimo lexi Celela a a ri eka xona kambe swi tsandza.

Endzhaku ka ku tsandzeka ka ku cinca xiyimo lexi, nemesisi yi tlhela yi humelela hiloko Cheyeza a tsandzeka ku khoma moya wa Celela loyi a ri na mbanga exifuveni leswaku a nga fi, wa hluleka. Mutsari u ri:

Miri wa mana wa yena a wu sungula ku rhurhumela hi vusindza ni xiritwana ni mbitsi yo pfumala ntamu wo boha vutomi bya Celela byi nga humi exivirini ... Ndzi ku vukarhile ... ndzi ku khomile ... u nga ndzi feli n'wananga, ndzi hanyele ... mina na tata wa wena (1986:16).

Mana wa Celela u tsandzekile ku cinca xiyimo lexi Celela a a ri eka xona xo fa hambileswi marito ya yena a ya komba ku khongela Xikwembu xa matilo leswaku xi n'wi tsetselela. Eku heteleleni, Cheyeza u kalakala a ku:

Yoo, n'wanangoo, wo fela exikarhi ka mikitsikitsi ya mitshungu, maphorisa ni swibedhlele! U ndzi siyela yini Celela wa minoo, ... (1986:25).

Celela u lovela emavokweni ya mana wa yena a a ri eka xona. Leswi swi kombisa leswaku xikhongela xa yena a xi cincanga xiyimo lexi n'wana wa yena a a ri eka xona. (1986:53).

Mhaka ya theme ra nemesisi yi tlhela yi paluxiwa hi nsati wa Solani hikuva a tsandzekile ku cinca xiyimo lexi nuna wa yena a a ri eka xona xo fa endzhaku ka loko a baleseriwile. Leswi swi kombisa nemesisi. Nsati wa yena u n'wi vukarhile ku ri ndlela yo khongotela vutomi leswaku byi tama byi va kona. Leswi swi seketeriwa hi marito lama nge:

Solani, Solani, Solani ndza ku kombela nkatanga, u nga ndzi siyi na maxangu ya misava na Joni ndzi ri ndzexe ... u nga ndzi feli, hanyela mina ntsena ... tsundzuka n'wana wa hina a ri yexe ... Solani a nga hlamulanga. Na ku tshukunyuka a nga ringetanga (1986:5).

Ku va nuna wa Solani a nga tshukunyuki kumbe ku ka a nga hlamuli swi kombisa leswaku u file hambu nsati a khongerile. Leswi swi kombisa ku va a tsandzekile ku cinca xiyimo lexi nuna a ri eka xona. Leswi hi ntiyiso swi paluxaka theme ra nemesisi.

Theme ra nemesisi ri tlhela nakambe ri paluxiwa hi wansati loyi a a ri ku tlhokoleni ka mavele u tsandzeka ku cinca xiyimo lexi n'wana wa yena a a ri eka xona. Ku khongotela ni ku tlhukuta ka yena swi tsandzile ku miyeta n'wana. Leswi swi seketeriwa hi marito lama nge:

N'wana a ri karhi a rila. Mana wa yena a n'wi tlhukuta, a yima, a boha mibya yi tiya; kambe loko a tlhokolanyana mibya a yi tlhela yi debya

2.3. Nkopaxo yi nyekanyeka leswaku mara n'wana a yima, a tlhela a yi boha swinene kanyinginyingi ni n'wana a nga miyeli ku rila (1986:63).

Eka tsalwa ra Vutomi i vhilwa, Mariya loyi a a ri na vana vanharhu, ku nga jaha Tomasi na Mana wa n'wana loko a ri karhi a n'wi tlhukuta no boha mibya kanyinginyingi a a ringeta ku cinca xiyimo xa ku rila ka n'wana, kambe hambiswiritano n'wana a tama a ha rila. Xiyimo lexi manana loyi a a hlanganile a xi tika naswona u tsandzekile ku xi cinca. n'wa ni nsati wa yena. Eku heteleleni va sungule ku hlophaka hikwa n'wana wa yena Dudu a khomiwa hi vurabyi bya AID? kasi Thokozile yena a tumana ni khombo ra movha e va xigono. Muti wa yena wa tshwa a ko a Theme ra nemesisi ri tlhela ri paluxeka eka tsalwa ra **Vutomi i vhilwa**. Tindzimana leti landzelaka ti xopaxopa theme leri eka tsalwa ra **Vutomi i vhilwa**.

Zodwa, nsati wa Tomasi u tsandzeka ku cinca xiyimo lexi Tomasi a a ri eka xona xo ya vonana ni ringeta ku khong'ala nuna leswaku a nga yi Tomasi wa sindzisa. Zodwa u a:

2.4. Nkatsakanyo wa Vutomi i vhilwa

Tsalwa ra **Vutomi i vhilwa** ri vulavula ngopfu hi timhaka ta dyangu wa ka Zitha. N'wini wa muti Zitha u lovile. Sweswi vana va sale ni mana wa vona Mariya. Mariya a nga nkucetelo wa kahle eka vana va yena va xisati Thokozile na Dudu. U va pfumelela va endla timhaka ta vugangu ni vavanuna vo hambanahambana hi ku rhandza. Yena u tsakisiwa hiloko vavanuna va tisa swakudya ni mali emutini. Makwavo wa yena wa xinuna Jopi ni n'wana Mariya wa jaha va ringeta hi tindlela hinkwato ku kombisa vubihi lebyi eka Mariya ni vana va yena va xisati, kambe a swi pfunanga nchumu. Eku heteleleni Thokozile u tikuma a ri enghozini ya movha hikuva a fambe ni xigangu kutani a tshoveka milenge a tlhela a vaviseka ni mahlo a nga ha voni. Kasi Dudu yena u tikuma a khomiwa hi AIDS hikwalaho ko twanana ni vavanuna vo hambanahambana.

Aradi tata wa Thokozile, wa famba, kambe loko a wu yingisa mina, a wu nga na te wu vela emutini lowuya (1995:5).

Eka tsalwa ra **Vutomi i Vhilwa**, Maria loyi a a ri na vana vanharhu, ku nga jaha Tomasi na tintombhi Thokozile na Dudu u tshika vana va yena va vanhwanyana va endla swa vudlakuta emutini wa yena hikuva a tsakisa hiloko a nyikiwa mali ni swihanahanani. Loko n'wana wa yena Tomasi a n'wi tsundzuxa hi mhaka leyi wa holova a n'wi hlongola xikan'we ni nsati wa yena. Eku heteleleni va sungula ku hlupheka hikuva n'wana wa yena Dudu a khomiwa hi vuvabyi bya AIDS kasi Thokozile yena a kumana ni khombo ra movha a va xigono. Muti wa yena wa tshwa a ko a tsutsumela eka n'wana wa yena Tomasi.

Zodwa, nsati wa Tomasi u tsandzeka ku cinca xiyimo lexi Tomasi a a ri eka xona xo ya vonana ni mana wa yena. Zodwa handle ko va a ringeta ku khongotela nuna leswaku a nga yi Tomasi wa sindzisa. Zodwa u ri:

Famba u ya oka timhaka ta mindyangu ya van'wana, kambe mundzuku loko ti vuya hi wena u nga tlheli u ta ta tshandza swi nga heri (1995:4).

Ku va Zodwa a ko a vula marito lama a a vona leswaku ku cinca xiyimo xa miehleketo ya Tomasi leswaku a nga yi a ya pfluxela ekaya swa tsandza. Zodwa u hetelela a lahlela thawula a ku:

Aredzi tata wa Tintswalo, wo famba, kambe loko a wu yingisa mina, a wu nga ha ta wu veka emutini lowuya (1995:5).

Rito ra “aredzi” swi komba ku a nga swi lavi, kambe wo boheka hikuva a nga na matimba yo cinca xiyimo xa miehleketo ya nuna wa yena. Leswi swi paluxa leswi theme ra nemesisi ri vulaka swona ku nga xiyimo xo tika lexi munhu a nga eka xona naswona wa swi lava ku xi cinca kambe wa tsandzeka.

Hambileswi Tomasi a a ringeta hi matimba ku va a tsundzuxa mana wa yena Mariya leswaku a laye vana va yena, Tomasi u tsandzekile ku cinca swiendlo swa mana wa yena. Eka tsalwa ku Tomasi u ri:

Manana, mina ndzi nga ka ndzi nga chavi ku boxa leswaku hi n’wina mi kucetelaka vana va n’wina leswaku va famba va teka vanuna va vanhu (1995:6).

Tomasi tani hileswi a a swi tiva leswaku i mana wa yena a onhaka vamakwavo va yena, a a lava leswaku Mariya a ringeta ku va khahla, kambe leswi a swi cincanga xiyimo lexi hikuva mana wa yena a a tsaka loko a vona vavanuna va nghena emutini wa yena hi timovha naswona va tlhela va n’wi xavela na fole.

Nkothasi, makhelwana wa Mariya loko a ta va a twile ku ri na huwa eka Mariya u vonile swi antswa ku va a ya twisisa leswaku ku lo onkaka yini. Nuna wa yena Mathebula u nantswile tilo a ku:

U ri yini? U nga yi u ya swisa swi ta hi hisa laha kaya. Wansati loya ndza n'wi tiva, u bole miehleketo. Sweswi u ngo ta na ku u fika, o mpfhumpfha a vuya, a ku hluvula hi nhlamba u sala u lo dzwambu (1996:11).

Endzhaku ko va a vurile marito lama Nkothasi u yile kwale ka Mariya. Leswi swi komba leswaku hambileswi Mathebula a a nga swi lavi leswaku nsati wa yena a famba u tsandzekile ku cinca xiyimo lexi. Ku tsandzeka ka Nkothasi ku cinca miehleketo ya nuna wa yena leswi a swi n'wi tikela swi humesela erivaleni leswi theme ra nemesisi ri vulaka swona.

Theme ra nemesisi ri tlhela nakambe ri paluxeka loko ku sale vhiki rin'we leswaku swikolo swi pfula. Hi nkarhi lowu Thokozile u kombisa ku humelela ka nemesisi hi ku va a vilela ku swikolo swi pfulela yini. Thokozile u byela munghana wa yena Noria u ri:

Mina loko ndzi ehleketa leswaku swikolo swi ta pfula vhiki
leri taka, timbilu ta mina to dzwi ... (1995:19).

Ku va Thokozile a vilela leswaku swikolo swi pfulela yini swi komba xiyimo lexi a nga ta ka a nga koti ku xi cinca tahi hileswi a nga riki na wona matimba yo endla tano. Hi marito man'wana, ku vilela ka yena a ku nga ta endla leswaku swilo swi cinca swi va hi ndlela leyi yena a a lava leswaku swi va hi yona.

Endzhaku ka loko Thokozile a humeleriwe hi khombo ra movha a yisiwa exibedhlele xa Kalafong, Mariya u lava ku ya pfuxela n'wana wa yena kambe u hava mali yo khandziya. Ku va a

ya exhibedhlele a a fanele ku va a yimela sikhokwalaho de leswaku ri fika. Xiyimo lexi xo tika xi hlamuseriwa hi ndlela leyi:

A a navela onge a nga hatlisisa nkarhi leswaku siku ra mudende ri fika, a ta kota ku ya vona n'wana wa yena ePitori (1995:30).

Jopi, malume wa Thokozile u tsandzekile ku cinca xiyimo lexi Thokozile a a ri eka xona exhibedhlele. Loko Tomasi a ta n'wi byela leswaku exhibedhlele va hlamusela leswaku Thokozile a nge he fambi hambu ku vona u ri:

Nandzuwe, tshiketa ku huha u ndzi byela mhaka yo twala. U nga hloleteli ntukulu wa mina vugono byi ri ekule na yena hikuva swa yila (1995:36).

Marito lama hambileswi a ku ri ntiyiso Jopi wa tsandzeka ku swi amukela. Ku va a ku Tomasi a nga hloleteli ntukulu wa yena a nga swi vuli hikuva a nga tshembi, kambe i ku kombisa leswaku a nga lavi leswaku ntukulu wa yena a humelela hi mhaka yo fana ni leyi, kambe hikuva swi humelerile a nge swi koti ku va swi cinca. Ku tsandzelaka ka yena ku va a swi cinca swi seketela theme ra nemesisi.

Loko Mariya a fika exhibedhlele a kombiwa n'wana wa yena Thokozile u kuma leswaku u tshame eka 'wheel-chair'. Hikokwalaho ko va a nga lavi leswi nga humelela Thokozile wa khongoteriwa no sukeriwa hi Thokozile a ku:

Hambi mo rila swi nge pfuni nchumu. Wena makwerhu, tiva leswaku noyi i manana. Namuntlha ndzi bofu hikokwalaho ka yena. Loko a lo ndzi tshinya ku sukela evuhlangini bya mina, a ndzi komba ndlela ya mahanyelo lamanene, ingi ndza ha tifambela hi milenge ya mina ... (1995:47-48).

Mariya a a swi lava leswaku leswi humeleleke Thokozile swi ttheriseriwa endzhaku, kambe leswi a swi nga ha ta koteka. Thokozile na yena a a navela leswaku onge xiyimo lexi a nga eka xona xi nga cinca a tlhelela evutsongwanini a ta kota ku hanya kahle ku nga ri vudlakuta lebyi a a byi endla. Ku tsandzeka ka ku humelela ka ku navela ka vona swi paluxa hi ku hetiseka leswi theme ra nemesisi ri vulaka swona.

... ni a khumba vito ra Mariya, Fahlamela na maseve wa yena Mabihana va lo vbele va ku rove, va navela onge maseve yi ngo va mita (1995:55).

Mabihana, wansati wo xavisa mihandzi emakete u paluxa leswi hlamuseriwaka hi theme ra nemesisi loko a vulavula na maseve wa yena Fahlamela a ku:

Loko a ndzi lo n'wi kuma movha wa kona wa ha ku wa ingi ndzi n'wi hetisile mina (1995:52).

Mabihana u kombisa leswaku hi ku rhandza ka yena xiyimo lexi xi nga humelerisa xiswona loko Thokozile na vanghana va yena va wa hi movha a ta va a xi cincile ivi ematshan'wini yo va ku file Filikisi ku vile Thokozile. Leswi swi komba nemesisi hikuva a nge swi koti ku swi cinca. Mabihana u tlhela a paluxa timhaka leti seketelaka theme ra nemesisi loko a ku:

Ndzi ri loko a ndzi lo twa [unclear] wana luya wa yena u file, a ndzi nga to giya ra ku vuya lani! (1995:53).

[unclear] pfuni nchumu (1995:66).

Hi ku rhandza ka yena, Thokozile a a fanele a nga lo tsemiwa milenge no xokoriwa mahlo ntsena, kambe a a fanele a file loko a ri exibedhlele, kambe leswi a nga ta swi cinca. Leswi seketelaka leswi nhlamuselo ya nemesisi yi vulaka swona, xiyimo xo tika lexi nga hlulekiki kumbe ku cinceka.

Mabihana na Fahlamela loko va karhi va hleva va humelerisa theme ra nemesisi loko va ta twa ku khuziwa ka vito ra Mariya. Leswi swi boxiwa hi marito lama landzelaka:

Dudu a a tinghonisile eka xona. Leswi swi humelerisiwa hi marito lama nga:

Loko Rhulani a khumba vito ra Mariya, Fahlamela na maseve wa yena Mabihana va lo vhela va ku fove, va navela onge misava yi ngo va mita (1995:55).

Ku navela ka Mabihana na Fahlamela a ku ri leswaku va nyamalala ku hambana ni xiyimo xi tika no khomisa tingana lexi a va ri eka xona, kambe leswi a swi nga ta koteka. Hi ndlela yoleyo hi vula leswaku va tsandzekile ku cinca xiyimo lexi a va langutane na xona. Xa vona a ku ri ku tiyimela va nyuma loko Zodwa a ta va tshinelela.

Endzhaku ka loko Jopi a ta va a kumile thetogramu yo nuna eka sesi wa yena Mariya leswaku:

Thokozile, endzhaku ka loko a ta va a vuyile hi le xibedhlele se a nga ha voni no famba eka tsalwa ku vuriwa leswi:

Mahume, mina a ndzi hlaniselanga ku tinghonisa emhakeni lexi yi nga ndzi kongomangiki (1995:93).

U tisorile ko tala-tala ku eManyeleti loko munghana wa yena a n'wi rhambile ku ya eManyeleti, kambe a swi nga ha pfuni nchumu (1995:66).

Ku tisola ka Thokozile swi komba leswaku hi ku vanela ka yena a a navela ku cinca leswi nga humelela leswaku loko Noria a n'wi rhamba ku ya eManyeleti a nga pfumeli, kambe i nchumu lowu a nga ta ka a nga swi koti ku wu cinca, leswi humelerisaka theme ra nemesisi.

Thokozile a a ringeta hi matimba ku tshinya makwavo Dudu leswaku a tshika ku onha mindyangu ya van'wana, kambe leswi swi tsandzile, hileswaku u tsandzekile ku cinca xiyimo lexi Dudu a a tinghenisile eka xona. Leswi swi humelerisiwa hi marito lama nge:

U ringetile ku n'wi tshinya, kambe Dudu u tiendlile ntshindleve, a nga n'wi yingisi (1995:72).

Thokozile u tsandzekile ku cinca xiyimo xa vutomi bya Dudu tani hileswi a nga riki na matimba eka byona. Ku tsandzeka ka yena ku cinca xiyimo lexi ku ri hileswaku u ringetile naswona a a swi lava, swi seketela theme ra nemesisi.

Endzhaku ka loko Jopi a ta va a kumile thelegiramu yo huma eka sesi wa yena Mariya leswaku u laveka hi xihatla, u hlangana na Tomasi a n'wi byela leswaku va namba va ya swin'we. Tomasi u ri:

Malume, mina a ndzi tiyimiselanga ku tinghenisa emhakeni leyi yi nga ndzi kongomangiki (1995:93).

Hambi Jopi a kombisa Tomasi leswaku hi yena n'wini wa muti tani hileswi tata wa yena a nga lova swa tsandza ku va Tomasi a cinca leswi a swi vuleke a famba na yena. Leswi swi komba leswaku Jopi u tsandzekile ku cinca xiyimo xa vuxaka bya Mariya na Tomasi ku va swi vuyela ematshan'wini ya byona yak hale tata wa yena Zitha a ha hanya.

Zodwa u tsandzekile ku cinca xiyimo lexi nuna wa yena Tomasi a a ri eka xona xo amukela manana ni makwano wa yena ekaya ka yena. Zodwa u ri:

Loko wo pfumela ku va rhurhela laha kaya mina mundzuku
ndzi to na pfuka nimixo ndzo longa ndzi famba (1995:117).

Marito ya Zodwa a yo va yo lava ku endla leswaku Tomasi a cinca miehleketo ya yena a nga amukeli ndyangu wa ka vona, kambe leswi swi vuye swi tsandza hikuva u hetelerile a va amukerile a tshama na vona. Ku tsandzeka ka Zondwa ku cinca miehleketo ya nuna wa yena swi paluxa leswi nemesisi swi vulaka swona.

Hi ku katsakanya eka ndzima leyi hi nga vula leswaku ku ni swiyimo ni mitlhontlho leyi hambu munhu kumbe ximunhuhatwa xi nga endla yini kumbe yini xi nga ka xi nga swi koti ku va xi yi cinca. Hileswaku xi va xi ri hava matimba yo va xi cinca xiyimo xolexo. Eka tsalwa ra **Mibya wa Nyekanyeka** swimunhuhatwa swo fana na Tlhomandloti, Madambi, Nyiko, Cheyeza ni swin'wana swimunhuhatwa swo fana na Mariya, Zodwa, Tomasi, Jopi, Thokozile ni swin'wana tani hilaha swi kombisiweke hakona eka tsalwa ra **Vutomi i Vhilwa** swi hlangana ni swiyimo swo hlaya leswi seketelaka theme ra nemesisi. Hi ndlela yaleyo hi nga boxa leswaku intiyiso nemesisi ya paluxeka eka matsalwa ya tinovhele ta Xitsonga tanihilaha hi kombiseke hakona eka ndzima leyi.

3. MPALUXO WA NEMESISI EKA NDZI NGO TINCIKI! NA XIMAMBANA

3.1. Manghenelo

Eka ndzima leyi ku ta xopaxopiwa theme ra nemesisi hi ku kongomisa eka tinovhele timbirhi ta **Ndzi no tinciki!** na **Ximambana**. Tinovhele leti tanihi leti xopaxopiweke eka ndzima ya 2 ti hlawuriwile hikuva ti ri ni timhaka ta nkoka leti paluxaka leswi theme ra nemesisi ri vulaka swona. Novhele yin'wana na yin'wana yi ta xopaxopiwa yi tiyimerile yi ri yoxe, ku nga ri ku pimanyisiwa na yin'wana.

3.2. Nkatsakanyo wa Ndzi ngo tinciki!

Tsalwa ra **Ndzi ngo tinciki!** Ri rhendzeleka ngopfu eka vutomi bya nkulukumba Ntekele loyi a a fumile swinene. A a ri ni mabindzu ya tibazi. Eka swilo hinkwaswo leswi swi paluxiwaka eka tsalwa leri, Ntekele u lava leswaku nkarhi hinkwawo ku endliwa ku rhandza ka yena. Rice n'wana wa jaha wa Ntekele u onha Khanyisa Ridonga. Loko Khanyisa a tisiwa eka Ntekele ku ta vika ta ku onhaka ka yena, Rice wa pfumela a tlhela a tshembisa leswaku u ta n'wi teka. Mhaka leyi siringa Ntekele tata wa yena. Ntekele u hetelela a hlongola Rice hikuva a tiyimisele ku teka xisiwana. Rice u hlongoriwa ku ri vusiku kutani a hetelela a ya chayisiwa hi movha a fa. Loko N'wa-Xitlhelana nsati wa Ntekele a twa ta rifu ra n'wana wa yena na yena wa fa hi ku tsemeka nhlana kutani Rice ni mana wakwe va lahliwa siku rin'we. Mpfuleni n'wana wa nhwana lonkulu loko a kombisa ku khunguvanyeka eka tata wa yena hi swiendlo swa yena leswo tika wa biwa a tlhela a hlongoriwa.

Loyi a salaka na Ntekele i rikhotse ra yena Manayila. Nuna wa Mpfuleni Lefty ni ntlawa wa yena wa tinsulavoya va rihiseta ku biwa ka Mpfuleni hi tata wa yena hi ku n'wi hisela tibazi. Leswi swi tisa nhlupheko eka Ntekele. U ringeta hi tindlela hinkwato ku pfuxa bindzu ra yena, kambe wa tsandzeka. U tinyiketela ebyalweni laha a hetelelaka a hlangana na Muzayiwe xinkhlabyana xin'wana xa n'anga lexi nga n'wi tshembisa ku n'wi pfuna hi ku pfuxa bindzu ra yena. Ntwanano lowu va wu fikelelelaka eka ku va Muzayiwe a pfuxa mabindzu lawa i ku va Ntekele a nyiketa rikhotse ra yena Manayila leswaku a tekiwa hi Muzayiwe. Mhaka leyi yi fika yi sumeriwa Manayila, kambe Manyila a nga pfumeli ku xavisiwa ni ku tekiwa hi munhu loyi a ringanaka ni tata wa yena. Rirhandzu leri Manayila a a ri na rona a riri eka Jamboti loyi a a ri xisiwana. Eku heteleleni loko Manayila a balekerile a Bonn loko a vuya u kumile Jamboti a ri sirheni leri a ri tiveka leswaku i ra Manayila.

3.3.1 Nxopaxopo

Eka tsalwa leri nemesisi yi paluxiwa hi tindlela to hambanahambana, kambe hi ku kongomisa eka swiendlo swa Ntekele swa ku lava leswaku ndyangu wa yena wu hanya hi ku rhandza ka yena. Hi ku vona ka Ntekele u ehleketa leswaku ndlela leyi a a yi tirhisa yo lawula ndyangu wa yena a a swi kotile ku laya vana va yena va hanya hilaha a a lava hakona. Mhaka leyi u yi paluxa eka dyondzo yin'wana ya yena loko a dyondzisa ekerekeni a ku:

Va mina vana va swi tiva leswaku n'wana wa mixalaphunguna a ndzi twanani naye, hikokwalaho va ololokile va lo thwixi," ku ya nkulukumba Ntekele ni dyondzo ya yena emahlweni. "Mawaku loko a wonge nzo va ni tiko leri ndzi nga va rhurhelaka eka rona, va nga si onhaka ku fana ni vana va ndhawu leyi (1987;10).

Mhaka leyi boxiwaka eka marito lawa tshahiweke a ya vanga tano hikuva hi nkarhi wolowu a a dyondzisa hi wona ku ngehenile Jamboti loyi a a ta ekerekeni ro sungula. Xikongomelo xa ku ta ka yena ekerekeni a a tela Manayila n'wana wa Ntekele. Mhaka leyi Ntekele a nga yi lemukangi nakona a nga ta kota ku yi sivela hikuva vana lava a va endla timhaka ta rirhandzu exihundleni hi ku chava yena. Ntekele u tlhela a ya emahlweni a kombisa ku khola ni ku tishemba ka yena hi ku byela kereke a ku:

Vana va ndhawu leyi va borile. A va na xichavo, va yiva, va dakwa, va endla mihlolo leyi hinkwayo." Sweswi kereke yi nga ta ku mphya, u ta va vona. U ta kuma ku tsempfiwa, jaha ninhwana ku yiwa lowu ku tiviwaka hi vona vini (1987: 9).

Mhaka leyi a a hlekulaka van'wana hi yona a hi mhaka leyi mutswari a nga tindhundhuzelaka a a ku a nga yi kota. Un'wana ni un'wana yi nga n'wi humelela ku katsa na yena Ntekele. Ku kombisa leswaku xiyimo lexi Ntekele a a tibuma hi xona a xi le ka vulawuri bya yena, hi nkarhi lowu a ha tindhundhuzela hikuva ni vana lavanene, loko kereke yi huma:

Manayila na Jamboti lava nga te loko kereke yi ku mphya, vo nyelenyele, a va vundze ehansi ka murhi wa ntoma lowo ti, ti, ti, lowu a wu ri kusuhi ni ribuwa ra nambu wa Mulungwe (1987: 21).

Mhaka leyi endliwaka hi Jamboti na Manayila yi kombisa ku tsandzeka ka Ntekele eka leswi a a swi vula leswaku vana va yena a va na miharihari. Leswi i xikombiso xa ku humela erivaleni ka theme ra nemesisi. Leswi swi va tano hikuva leswi Ntekele a a hlekula vatswari van'wana hi swona na yena a swi ri eku humeleleni endyangwini wa yena.

Theme ra nemesisi a ri humeleli eka Manayila ntsena, swiendlo swa Rice na Mpfuleni na swona swa paluxa theme leri. Hi ku rhandza ka Ntekele, vana va yena a va fanele va teka ni ku tekiwa emitini yo fuma. Ku rhandza loku ka yena a ku humelelanga hi ndlela leyi yena a a swi lavisa swona. Rice ematshan'wini yo ya teka emutini lowunene, u onhile Khanyisa, loyi a a huma emutini lowu sweleke. Ku pfumela ka Rice nandzu swi paluxa theme ra nemesisi hikuva Ntekele a a swi lava ku cinca xiyimo lexi leswaku Rice a nga teki nhwana loyi, kambe a nga swi cincanga. Leswi swi kombisiwa hi marito lama nge:

Rice u ndzi khomise tingana letikulu laha tikweni. U ndzi humesemoya, u ndzi onhile vito. Vito ra ka Ntekele namuntlha hiloko ri thyakile. Vakreste kulorhi va ta ku yini hi mina? Vakulukumbakulorhi ekerekeni va ta ndzi languta njhani? (1987: 34).

Leswi boxiwaka hi Ntekele swi kombisa hi ku koxometa leswaku xiyimo xo tika lexi a a langutanile na xona xo onha ka Rice u lwile na xona kambe u tsandzekile ku xi cinca. Ntekele u holovela Rice a tlhela a n'wi hlongola ekaya ka yena. N'wa-Xitlhelana nsati wa yena u ringeta ku n'wi kongotela ni ku kombela leswaku a rivalelala Rice. Yena u ri:

A yi dye yi siya marhambu Nkhavelana, phepha Muhlave ndzina, phepha Muhlave wa ku vengwa, phapha nkatanga (1987:35).

Ekusihleleleni ka loko Ntekele a tsandzekile ku cinca xiyimo lexi u hlongorile Rice vusiku byebyo. Hi nga vula leswaku ku hlongoriwa ka Rice, a swi tlhekanyisangi rirhandzu leri a ri na rona eka Khanyisa wa yena. Ku kombisa leswaku rirhandzu ra Rice a riri rikulu eka Khanyisa, loko a hlongoriwa u tiyimisela ku ya eka vaKhanyisa. Loko a karhi a famba, a a vulavula hi mbilu a ku:

Vona ha vambirhi va ta va nyama yin'we, va ta hambanisiwa hi rifu hikuva rifu ri ni matimba. Ina, u ta aka yindlu laha va nga ta tshama kona, yena na Khanyisa, Makhanyisana wa yena lexa ntima wo rhomba, ntima wo xi fanela (1987: 39).

Marito lama ma kombisa xiviri ni matimba ya rirhandzu leri Rice a a ri na rona eka ntombhi ya yena. Rice u tlhela a hlambanya ta ku tiya ka rirhandzu ra yena na Khanyisa hi ku hlambaya leswaku va ta hambanyisiwa hi rifu. Leswi kombaka leswaku hambileswi Ntekele a n'wi hlongoleke a nga ta n'wi hambanyisa na Khanyisa. Ku tiyisisa ka rirhandzu ra vona swi seketela swinene leswi theme ra nemesisi ri vulaka swona.

Loko Rice a fambile, Ntekele u sala a byela vana va yena lava saleke leswaku Ntekele u sala a ya emhlweni ni ku tshinya vana va yena lava saleke ku ya hi ntolovelo wolowu wa masiku:

Lexi a xi ve xikombiso xa leswaku thyaka a ndzi ri lavi laha mutini wa mina (1987: 38).

Ku hlongoriwa ka Rice ni ku tshinya loku ka Ntekele eka vana yena, hi ndlela leyi a swi pfunangi nhcumu hikuva vusiku byebyo, Rice u fika a chayisiwa hi movha a fa. Ndlela leyi rifu leri ri nga tisa xiswona a ku ri hava lexi Rice a ta xi endla ku cinca xiyimo xa ku chayisiwa ka yena hikuva:

U te loko Rice a ku movha! O twa hiloko a pfangana ni misava. ... Ivi onge sweswo a swi nga ringanangi, mavhiwa ya movha ya hundza ya n'wi rhidimbula ni ku n'wi rhikinyela, byi va vurhikhikhiki, ni vupfotlopfotlo, humba yi namba yi ola nkuma na yo, mananoo, a nga n'wi endlangi... (1987: 41).

Kasi na yena muchayisi Muchipi, a a nga ta kota ku sivela nghozi leyi hikwalaho ka xiyimo lexi a ri ka xona. Muchipi a byi dyile ku tlurisa ni xikalo:

Ina, Muchi i a a dye mavele, ngati ya yena a yo phyaphyara kunene hi xihoko, Kambe a ri tamerile vhilwa...Mahlo lamo tshwuka tswuuuu, mahumele ma ri tani, onge i ya rhonzolo va ri sweke ni timhondzo, kambe a ri karhi a nga voni mbuyangwana. Loko a languta xo languta, a vona swi ri swimbirhi kumbeswinharhu, nakona swi ri karhi swi cinacina, swi kavata ni ku chachamela (1987: 41).

Xiyimo lexi xo tika xi vhela xi hi kombisa leswaku Muchipi a nga ri munhu loyi a nga kotaka ku xi papalata kumbe ku xi hlula a hambana ni nghozi leyi a a langutanile na yona. Yena hi yexe o va nghozi epatweni. Ku tiyisiwa leswaku Muchipi a ha ri hava vulawuri kumbe matimba yo cinca xiyimo lexi mutsari u swi paluxa hi ndlela leyi:

Xilepulana xa ku chela mafurha emovheni, xa ha kandziyiwile xi te nya, ni leswaku u tlumbe munhu Mangume wa Mulocha, swi nga voniwangi kumbe ku twiwa (1987: 41).

Mhaka ya rifu ra Rice yi pfulxe swo tala, ngopfungpfu eka Mpfuleni. Rifu ra buti wakwe ri endla leswaku MPfuleni a nga ha lawuleki. Hikwalaho hi n'wi twa a boxa ta le makorheni ya yena leti ku nga khale ti ri karhi ti n'wi karhata a ku:

“U tata wa mani? U tata wa mina wena? A ndzi na tatana mina. U tata wa njhani lowo khoma vana va yena hi tihanyi to tani? (1987: 43).

Ntekele u te hi yena hi yena, a ringeta ku tshinya ni ku miyeta Mpfuleni, kambe u tsandzekile ku cinca xiyimo xo hlundzuka lexi Mpfuleni a a ri eka xona. Mpfuleni a nga ha khomakhomeki a ri karhi a n'wi byela ta ku tikisela ka yena Ntekele eka vana va yena. Mpfuleni u hetelela a kombisa tata wa yena ku tsandzeka yena eka ku lawula vana hi ku n'wi byela leswi:

Ndzi catile, ndzi cate tolweni eka *magistrate*. Wa swi tiva leswaku ndzi cate na mani? (1987: 45).

Ku kala Mpfuleni a ya catela exihundleni swi kombisa ku tsandzeka ka Ntekele ku lawula ndyangu wa yena. Tanihileswi Ntekele a ri un'wana wa varhangeri va kereke, loko swi fambe hi nawu n'wana wa yena a a fanele a cate ximfumo swi tlhela swi tiviwa ni hi kereke. Ku nyanyisa timhaka Mpfuleni u tlhela a ya cata ni murhangeri wa tinsulavoya ta ti “*Vultures*” yena Lefty, leswi swi vhela swi kombisa ku tsandzeka ka Ntekele eka ku navela loku a a ri na kona eka vana va yena. Hi ku khunguvanyeka no sirhingeke, Ntekele u himetela no fumbutela Mpfuleni.

Ku va Ntekele a be Mpfuleni hikuva a ku wo n'wi tshinya swi n'wi vangela ku nghena etimhakeni to tika leti a nga ha kotiki ku huma eka tona kumbe ku hlula eka xiyimo xolexo xo tika. Endzhaku

ka mhangu yo fa ka Rice, ni ku bukuteriwa ka Mpfuleni, swi karhata nsati wa yena, N'wa-Xitlhelana a vhela a lovela kwala ndlwini hi siku rolero. Leswi swi kumiwa hi yena Ntekele loko a ya ekamareni nkarhi lowu vamakhelwana a va ta eku n'wi chaveleleni.

Kunene u te loko a fika emubedweni a n'wi ringeta , o twa o poo, khani ku yisa voko embilwini a ku u ta twa yi ri karhi yi ba, ko fana ni kwala. Kwalaho hiloko a namba a swi vona leswaku mangadyana a wu namule hanti wu haha. Hiloko a ku etlhelweni ka mubedwa wa vona nkhinsankhinsa, a pfala mahlo hi mavoko a sungula ku rila. A rila nkulukumba Ntekele, a rila swi n'wi vava (1987:53).

Hi marito lawa hi nga boxa leswaku xiyimo xo tika lexi Ntekele a a hlanganile na xona xo lovela hi nsati na n'wana hi nkarhi wun'we hambiloko a a swi lava ku xi cinca a a swi kotaka. Leswi humelerisa swinene leswi nhlamuselo ya theme ra nemesisi ri vulaka swona.

Mhaka yin'wana leyi a nga tivangela yona hi ku ba Mpfuleni i ku hiseriwa tibazi hinkwato hi Lefty nuna wa Mpfuleni ni tinsulavoyakulobye. Hambileswi a a khunguvanyekile hi ku himeteriwa hi tata wa yena, loko a twa leswaku Lefty u lava ku ya hlasela tata wa yena, Mpfuleni u ringetile ku khongotela nuna wakwe, kamba swi nga pfuni nchumu. Leswi paluxaka theme ra nemesisi.

Loko tibazi ti ri karhi titshwa Ntekele u ringetile ku lava ku cinca xiyimo lexi xo tika xo vona rifumo ra yena ri wa hi ku copeta ka tihlo, kambe a nga swi kotaka ku xi cinca leswaku ti nga tshwi ti ya emahlweni. Ku tsandzeka ka yena ku hlula eka xiyimo lexi swi vuriwa nemesisi.

Xiyimo xo tika lexi Ntekele a ngeheneke eka xona endzhaku ka ku hiseriwa mabazi xi endlile leswaku a tshamela ku nwa byalwa. Leswi swi endlile leswaku a ya hlangana na Muzayiwe, n'anga yin'wana leyi a yi fumile swinene. Loko va burisana na Muzayiwe va tshembisana ku pfunana. Leswi a ku ri ku ringeta ka Ntekele ku lava ku cinca xiyimo xa yena xa vusiwana lexi a xi n'wi nghenerile a nga swi langutelanga. Muzayiwe u tshembisa ku pfuna Ntekele hi ku n'wi nyika mali yo pfluxa bindzu ra yena ra tibazi loko Ntekele a tshembisa ku n'wi nyika n'wana wa yena Manayila a va ntsati wa yena. Mhaka ya ku pfluxeriwa ka mabindzu, swi koka Ntekele rinoko kutani a ringeta hi tindlela hinkwato ku hlohlotela ni ku sindzisa Manayila ku pfumela ku tekiwa hi Muzayiwe. Kambe Manayila a nga swi lavi ku tekiwa hi Muzayiwe hikuva i mukhalabya naswona u na tshengwe. Loko tata wa yena a karhi a n'wi xavelela hi xikongomelo xo va a cinca xiyimo na miehleketo ya Manayila, Manayila u kala a vula leswi:

Ku nga ri mina, mina yena swi nga antswa ndzi ku tinciki, ku ri ni ku tekiwa hi Muzayiwe lowa xikhalabyana, majaha swi karhi swi lovuya (1987:133).

Marito lama ya Manayila ya kombisa leswaku Manayila a nge pfuki a pfumerile ku tekiwa hi mukhalabya. Leswi kombisaka leswaku xiyimo xo tika lexi Ntekele a a ri eka xona lexi a a ehleketa leswaku xi nga cinciwa hi Manayila swi tikomba swi tsandza ku xi cinca. Hi ku vona ka yena swi nga antswa a fa ku ri ni ku tekiwa hi Muzayiwe. Leswi swi endla leswaku nhlupheko wa Ntekele wu ya emahlweni. Hikwalaho ka leswi, Ntekele u tshama a hleketa hi ku pfluxa bindzu ra yena. Mikarhi yin'wana u pfa a vulavula a ri yexe.

A ehleketa tano nkulukumba Ntekele, a ri karhi a rhendzelekarhendzeleka ni kamara ya yena tahihi yingwe

ehokweni. Manayila hi ye wo hloma hi nkanu eka Muzayiwe. Handle ka swona, u ta pfutseka laha mutini wa yena (1987: 184).

Xiyimo lexi xi kombisa ku ya emahlweni ka ku tikeriwa loku Ntekele a a ri na kona hikwalaho ko ala ka Manayila ku tekiwa hi Muzayiwe leswaku a ta kota ku pfula mabindzu ya yena. Tanihi ntolovelo u lava ku tirhisa nkanu ya yena leswaku Manayila a tekiwa. Kambe mhaka leyi a yi olovangi tanihilaha yena a swi vonisaka xiswona.

Hi ku vona leswaku a ku na vuxaka bya kahle laha kaya hikwalaho ko lava ku pfula bindu ra tata wakwe, Manayila u kala a ya kombela mufundhisi Chavani leswaku a nghenelela eka mhaka leyi. Lexi hlamarisaka loko Mufundhisi a fika, Ntekele luyani a a ri nkulukumba wa kereke se a a cincile mahanyelo lama Chavani a a tiva wona. Loko Mufundhisi a n'wi kombisa ndlela, Ntekele wa hlundzuka a tlhela a tiyimisela ni ku n'wi ba a tlhela a n'wi hlongola:

Chavani huma u famba, makanyeka ndzi nga si ku rivala leswaku u mufundhisi wa mina,” k u vula Ntekele hi ku suka a yima a ya erivantini a fika a ri pfula. “Hi vulavurile hi mhaka leyi, se ndza tshemba swi ringene. Kutani swa antswa u famba ndzi nga si jika chovo ndzi ku rivala. Ndza leva phela mina, ndza bava ndzo kha, ndzi bava tanihi nkaka, huma u famba ndzi nga si ku bavela. (1987: 167-168).

Ku tsandzeka ka Mufundhisi Chavani ku ololoxa xiphiso lexi Manayila a a ri na xona swi seketela swinene leswi theme ra nemesisi ri vulaka swona. Ntekele loko a vona Mufundhisi a yima na Manayila a a vona xirhalanganyi lexi lavaka ku n'wi sivela ku pfula mabindzu ya yena. A nga ha ehleketi swin'wana handle ka ku hlula xiyimo xo tika lexi a a langutanile na xona. Ku pfula

bindzu swi n'wi lahlekisa ni miehleketo a kala a nyiketa n'wana wa yena eka mukhalabya ni ku va a nga ha hloniphi hambu vafundhisi.

Endzhaku ka loko Mufundhisi Chavani a tsandzekile ku hlula eka xiyimo lexiya xo tika, Manayila u kala a ya eka sesi wa yena Mpfuleni ku ya n'wi vikela hi mangava lawa a nga na wona. Loko Mpfuleni a twa timhaka leti, na yena wa hlamala u kala a vula marito ya leswaku:

Vapapa va fanele va nga ha tiendli, ku fanele ku ri ni swin'wana swi nga ha riki kahle ebyongweni bya vona (1987: 189).

Marito lama ma kombisa leswaku Ntekele a a nga hundzuki eka mikhuva ya yena leyo karhata. Mhaka leyi yi endla leswaku ku tshama ku nga vi na ku rhula emutini wa Ntekele.

Hi ku vona leswaku tata wa yena a nga swi voni leswaku a nge pfuki a pfumerile ku tekiwa hi Muzayiwe, Manayina u kunguhata ku baleka a famba a lava Jamboti lomu va nga lelana a ku u ta ya lava ntirho kona eBorn. Kungu leri ro baleka ka Manayila hi rin'wana ra swikombiso swa leswaku Ntekele a nge pfuki a swi kotile ku endla leswaku Manayila na Muzayiwe va tekana. Eku balekeni ka yena u kungela mhaka ya vuxisi eka tata wa yena leswaku a ta baleka hi ku olova. U xisa tata wa yena leswaku u pfumerile ku tekiwa hi Muzayiwe. Timhaka ta nkhuvo ta lumisiwa. Siku ra nkhuvo ri vuya ri fika. Leswi swi endla onge Ntekele u swi kotile ku hlula eka xiyimo lexo tika a a ri eka xona. Loko siku leri ri fikile, hi twa Ntekele a karhi a vulavula yexe hi ku hlamala mutsari u hi andlalela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Yena Ntekele a nga kali a kholwa ni swintsongo leswaku xi nga cinca miehleketo xi pfumela. Kambe ku nga va ku lo humelela yini? I ncini lexi nga cincisa Manayila miehleketo, naswona hi ku hatlisa hi ndlela leyi? Yena Ntekele a nga swi twisisi ni switsanana (1987: 208).

Ku kanakana ni ku hlamala ka Ntekele ongeti o femba hikuva nkhuvo lowu a wa ha vanghi kona hikwalaho ko baleka ka Manayila. Hi siku leri landzelaka nimpundzu loko va lava Manyila leswaku va ta sungula mucato, va kume leswaku a a balekile. Loko nkulukumba Ntekele a twa timhaka leti na yena wa hlamala:

Aawa, Manayila a nga hlanyi a nga ta baleka nkhuvo se wu sungurile Kambe u kwihi leswi va nge a va n'wi voni? A nga va a lo tumbela? A tumbelela yini kutani? Kahle yena Ntekele a ya kuma ntiyiso wa kona le ndlwini eka vanhwanyakulobye... (1987: 219).

Ntshaho lowu wu paluxa theme ra nemesisi hikuva Ntekele loko a lulamisa nkhuvo a a ehleketa leswaku xiyimo lexiya xo tika a a hlurile eka xona kasi a swi ri nga ri tano. Leswi swi tikomba hikuva loko Ntekele a fika a vutisa vanhwana xikan'wei ni munghana wa yena Jamela , na vona a va nga tivi lomu Manayila a balekeleke kona hikuva a nga byelangi munhu xihundla xa yena. Timhaka ta nkhuvo wa Manayila na Muzwayiwe to vhela ti tsandzekise xisweswo.

Manayila u tlhela a tirhisa vutlharhi hi ku tsala papila a sumela tata wa yena leswaku u ya eku tidlayeni hi ku tinyiketa eka tingwenya exidziveni xa Mulungwe. Endzhaku ka masikunyana ku

ya kumeka nenge wa munhu un'wana loyi a dyiweke hi ngwenya kutani vanhu va anakanya leswaku i nenge wa Manayila kutani ku endliwa nkosi. Leswi humeleleke swa nenge wa wasati swi vuriwa nkotlano. Hi siku ra nkosi lowu Ntekele u tiso le ngopfu.

Ndzi ve xiphukuphuku n'wanngoo! Kunene u ndzi swathile
n'wanango. (1987: 227)

Hi siku leri Ntkele u tlhela a rila swinene.

A swi vava ku tlula mpimo, ku twa munhu wa xinuna a kalakala a ri karhi a bokoxe hi ndlela leyi. A kalakala nkukukumba Ntekele swi n'wi vava, a rila handle ka tingana hi ku twa mbilu ku vava, a a ntlikula tanihi ntswatsi wo lovela hi nuna wa ku n'wi rhandza (1987: 227).

Eku heteleleni ntiyiso wa leswaku Manayila a nga fangi wu hetelela wu kumeka. Kambe timhaka ta vukati bya Muzayiwe na Manayile ti vhele ti tsandza hi ndlela yaleyo. Manayila u tlhela a ya hlangana na Jamboti murhandziwa wa yena loyi a ha ku huma ejele. Hinkwaswo leswi Ntekele a a nga swi endla a ku u pfluxa ndyangu wa yena a swi humelalangi hikuva vana va yena a va nga yimi na swona. Swiyimo hinkwaswo swo tika leswi Ntekele ni swin'wana swimunhuhatwa eka novhele leyi leswi swi ngo lo tivangela kumbe ku vangeriwa hi van'wana a swi swi kotanga ku swi cinca kumbe ku swi hluala.

3.2.2 Nkatsakanyo wa tsalwa ra Ximambana

Tsalwa ra **Ximambana** ri vulavula ngopfu hi vukungundzwana lebyi endliwaka hi Ximambana ni mana wakwe Rosi Mavutana. Ndyangu lowu wa ka Mavutana wu kumeka eNkowankowa naswona i ndyangu wa vukreste swinene. Rosi i munhu loyi a a ri ni manyunyu swinene hikuva nuna wa yena a a ri ni mabindzu. Vukungundzwana lebyi byi sungula nkarhi lowu Ximambana a a ri ku dyondzeleni ka vunese exibedhlele xa Masana. Ximambana u biha emirini ku nga mhaka leyi a yi nga amukeleki hi xikreste ku biha emirini munhu a nga si tekiwa. Hi ku pfuniwa hi munghana wa yena Topisa, mhaka leyi wa yi tumbeta yi nga tivi hi munhu. Nkarhi wa ku va a titshunxa wu ya wu tshinelela. Hi ku chava leswaku mhaka leyi yi nga paluxeka u baleka exibedhlele hi vuxisi bya leswaku tata wa yena u lovile. Hi ku chava vatswari va yena u balekela eka mhanintsongo wa yena Nyanisi Mandlati eDiepkloof. Loko a ri kwale Diepkloof vatswari va yena va vhakela Mandlati, Ximambana a a nga swi langutelangi. Siku va nga fika hi rona, Ximambana u khomiwa hi switlhavi swo lava ku kuma n'wana. Vatswari va yena va n'wi heleketa exibedhlele xa Baragwana kambe va nga swi lemuki leswaku Ximambana u karhatiwa hi switlhavi swo lava ku veleka. Hi siku leri landzelaka loko va ya ku n'wi pfuxeleni va kuma leswaku u ni n'wana. Mana wa yena u ringeta hi matimba ya yena hinkwawo ku tumbeta mhaka leyi leswaku Ximambana a ta kuma nuna. Rosi u luka kungu ra leswaku Singita n'wana wa Ximambana a sala na Nyanisi. Kunene Ximambana u hetelela a ya tekiwa hi magijisitireti Halata. Halata u tivisiwa leswaku Ximambana u hava n'wana. Nyanisi u vuye a lova kutani swi boha leswaku Singita a ya eka Rosi. Rosi u hangalasa mhaka ya leswaku Singita i n'wana wa sirha Nyanisi. Kambe mhaka leyi a yi koteki ku tshama yi ri xihundla, ku fika laha yi paluxekaka.

3.3.2 Nxopaxopo

Eka tsalwa leri mhaka ya nemesisi yi paluxeka ngopfu eka Ximambana hi nkarhi lowu a a ri eku dyondzeleni ka vunese eMasana. Loko a ri kwale Masana, Ximambana u kuma khwiri a nga swi langutelangi. Hi ku chava vatswari va yena ni ku hlongoriwa evuneseni, Ximambana u tumbeta mhaka ya ku biha ka yena emirini. Ximambana wa swi kota ku mhaka leyi hi tindlela teti a ti tirhisa, kambe hinkwaswo leswi a swi endleke a swi cincanga xiyimo xa ku biha ka yena emirini.

Ku tika ka xiyimo lexi swi tikombile ngopfu hi nkarhi wa ku titshunxa ka yena hikuva xiyimo xo tika a xi nga lawuleki naswona a nga tivi leswaku swii ta endleka hi nkarhi wihi. Ku ringeta ku papalata leswaku mhaka leyi yi nga paluxeki, hi ku pfunetiwa hi munghana wa yena Topisa, ku lukiwa rhengu ra leswaku Ximambana a baleka. Mhaka yo sungula leyi va yi endleka i ku tsala thelegiramumu ya vuxisi va tsalelela Metironi. Thelegiramumu leyi yi yime hi ndlela leyi:

“Mulunguwacuma u lovile. Nchuchani Ximambana.” Mutsari
i Rosi Mavutana (1995: 13).

Hi ku endla leswi Ximambana a a ehleketa leswaku u tava a swi kotile ku baleka hi ku olova. Kambe mhaka leyi yi tlhela yi paluxeka hi ku hatlisa leswaku i vunwa hikuva vufambisi bya xibedhlele byi rhumele ntlawa wo karhi ku ya chavelela eka Mavutana. Mhaka yo hlamarisa:

Lava nga ya ‘enkosini’ wa Mavutana va lo hlangana ni ‘mufi’
a tidyela vuswa. Va titlhelela ni mabilomu ya vona ni marito
yo chavelela (1995: 16).

Mhaka leyi ya ku paluxeka ka leswaku Mavutana a nga fangi, yi kombisa ku tsandzeka ka Ximambana ku ringeta ku tumbetela va xibedhlele vukungundwana bya yena. Leswi hi nga swi tekelaka enhlokweni, hileswaku hikwalaho ko kuma ntiyiso wa vunwa lebyi, a swi boha leswaku loko Ximambana o tshuka a vuyile exibedhlele varhangeri va yena a va ta lava ku kuma ntiyiso wa lomu a a ri kona ni xivangelo xo va a endlile vuxisi. Nakona loko a nga humi ni mhaka leyi khomekeka hi nkarhi lowu ku nga tsariwa tsalwa leri a ta lulameriwa hi ku hlongoriwa exibedhlele.

Ximambana u balekela eka Nyanisi Mandlati mhanintsongo wa yena eDiepkloof. Topisa u byela Ximambana leswaku:

Theme ra neme: Wena fika le ka mhanintsongo wa wena u ku u le livhini ya ka n'wana, leswi paluxekaka eka n'hweti, loko yi hela wo tswala swin'wana swixangu swilo la ku tikukumuxa ni ku hlakula va swi ta kala swi tikomba ndlela ya swona (1995: 15).

Mhaka leyi va yi kunguhateke yi fika yi paluxeka swi nga languteriwangi. Nakona yi paluxeka hi nkarhi lowu vatswari va Ximambana va nga vhaka eka Mandlati leswaku va ta kota ku pfuka va ya enkhubyeni wo tlangela ku pfula ka kereke eOrlando. Hi vusiku bya siku rero va nga fika hi rona, Ximambana wa tlaveka hi mavabyi yo lava ku titshunxa. Loko va etlele exikarhi ka vusiku hi twa leswaku "nkonyo wa movabyi wa tlhandluka "yoo...ndza fa..." (1995: 19).

Marito lona wa kamba leswaku: Ku konya loku ku endlile leswaku tata wa yena a teka movha ku heleketiwa Ximambana exibedhlele eBaragwana nkarhi wolowo. Hi siku leri landzelaka loko va ya pfluxela va fika va kuma timhaka leti:

U pfukile u ni n'wana wa nhwana, phyamusa ro tani," nese
yi vula hi ku pima hi mavoko (1995: 20).

Leswi i ku tiyisia leswaku ku na timhaka tin'wana hambu ho lava ku va ti va hi ndlela yo karhi hi va hi nga ri na vulawuri eka tona. Ku ringeta ka Ximambana ku tumbetela vatswari va yena timhaka ta ku biha ka yena emirini ku vile migingiriko ya hava hikuva eku heteleleni swi fika swi paluxeka a nga swi langutelangi nakona a vo byeriwa kambe hi leswi va nga lo swi kuma hi vona vini. Lexi l xiyimo xo tika lexo Ximambana a a xi lava ku xi cinca kambe a nga swi kotanga hikuva a a ri hava matimba kumbe vulawuri ehenhla ka xiyimo xolexo. Leswi swi paluxa leswi theme ra nemesisi ri vuriwaka swona.

Theme ra nemesisi ri tlhela ri humela erivaleni endzhaku ka ku tswariwa loku ka n'wana, leswi paluxekaka eka Rosi, mana wa Ximambana. Rosi a ku ri munhu loyi a a tshamela ku tikukumuxa ni ku hlekula vana va van'wana leswaku a va na mahanyelo. Marito lama landzelaka ya seketela mhaka leyi:

N'wana loko a lo ponisiwa hi ntiyiso na xona Sathana xi nge n'wi deleli. Loyi Ketlani wa kona swo tikomba leswaku a nga ponisiwangi hi ntiyiso, o landzelela ngulumelo njhee. Sweswi u ta kuma ni jaha ra kona ko va bvundze njhe, u ta chava ni ku ri boxa (1995: 12).

Marito lama ma kombisa leswaku Rose a a titshemba swinene leswaku n'wana wa yena Ximambana u ni mahanyelo ya kahle naswona a nge pfuki a onhiwile hi majaha swi nga ri

nawini. Kambe Rosi a nga si lemuka ntiyiso lowu boxiwaka hi N'wa-khamisa loko va karhi va bula hi mhaka leyi a ku:

Wona u ri "ntate" wa Zingani na yena a nga rhumbuka ri chocho a ri ngwendza? Famba u va ringeta kwiwona (1995:

"Xana mi ri mutswari a nga swi kota ku hulela n'wana hi nxalu wa fasikoti? A n'wi heleketa ni le mahosi? (1995: 11).

Mhaka leyi yi hi kumbisa swinene leswaku ni nga ka hi nga swi koti ku lawula swiyimo swo karhi. Leswi swi tano hikava Ximambana u ni n'wana nakona munhu loyi a n'wi kumiseke n'wana u ri Leswi boxiwaka hi N'wakhamisa laha hileswaku vatswari va nga ka va nga swi koti ku va ni vutihlamuleri bya vana va vona eka swiendlo hinkwaswo leswi va swi endlaka. Kunene swi vile tano ni le ka Rosi mhaka leyi a a hamba a yi vula ya leswaku: a nanganeke na swona loko a fika eka Steve. Ximambana swi tikomba ku ri ro sungula ku tika leswoto Steve a a ri ni nsati, hikava loko va fika eka Steve:

Ximambana u nge n'wi voni a gonyile leswa swileke swi nga onha tiko. Futhi mufana yena a ndzi vuli, a nge ringeti a ku chakala. Futhi goya rona a nge ringeti. A ri bebulela kwihi? Ni sweswi a nga kwale vuneseni wa hi byela leswaku xipapilana xa mufana a nga khomi (1995; 12).

Mhaka leyi yi tiyisisa swinene leswaku Ximambana a a byaziwe leswaku Steve a nga na nsati. Ndlela leyi Rosi a a vulavula hi yona laha u tikomba a ri ni vutitshembi byo tlula mpimo. Ku tithsemba loku ongeti hi yena loyi a a lawula vutomi kumbe mahanyelo ya n'wana wa yena. Wa rivala leswaku n'wana wa leteriwa hi vatswari, kambe mhaka ya vutihlamuleri byi le ka n'wana hi yexe. Sweswi Ximambana u kumile n'wana nakona munhu loyi a n'wi kumiseke n'wana i nuna wa muti loyi a a ri ni nsati. Naswona ku hava lexi Rosi a nga xi endlaka ku va xiyimo lexo tano xi nga ha vi tano. Leswi swi paluxeka hi siku leri Ximambana a nga yisiwa eka Steve munhu loyi a nga n'wi kumisa khwiri. Loko va fika nsati wa yena u va byela leswaku: swi sungula andihaku ka loko ku fika Mahabesi Thamba rindza swinambana. Swi u wala manhinga ya ku va

Ximambana a tse Steve loyi u n'wi vulaka u ri whele mina. Wena sesi famba u va komba lomu u nga olela kona rikumbakumba ra wena. Wena u ri "ntate" wo ringana na yena a ngo rhumbuka ni chocho a ri ngwendza? Famba u ya ringeta kun'wana (1995: 23).

Mhaka leyi yi hi kombisa swinene leswaku hi nga ka hi nga swi koti ku lawula swiyimo swo karhi. Leswi swi tano hikuva Ximambana u ni n'wana nakona munhu loyi a n'wi kumiseke n'wana u ni nsati. Kambe swa humelela ku va vavanuna va nga vi na ntiyiso eka vanhu va xisati. Lowu hi wun'wana wa ntiyiso lowu hi hanyaka na wona evutin'wini naswona mikarhi yin'wana a wu koteki ku wu sivela. Leswi swi tikomba hi leswi Ximambana a hlanganeke na swona loko a fika eka Steve. Ximambana swi tikomba ku ri ro sungula ku tiva leswaku Steve a a ri ni nsati, hikuva loko va fika eka Steve:

Ximambana o n'oka mongo xikan'we, aredzi kumbe i makhwavo wa Steve wa yena (1995: 23).

Mhaka leyi yi tiyisisa swinene leswaku Ximambana a a byeriwe leswaku Steve a nga na nsati. Leswi hi swona swi nga endla leswaku a nga kanakani ni ku heleketiwa hi vatswari va yena eka munhu loyi a n'wi kumiseke khwiri. Kumbe hi swin'wana leswi nga endla ni ku va a balekela eJoni ku ya kumela kona n'wana. A nga va a ri na miehleketo ya ku ya kota ku hlangana ni ku burisana na Steve hi xiyimo lexi a a ri eka xona.

Ku tswariwa ka n'wana swi vanga tinxangu tin'wana eka Rosi. Leswi swi sungula endzhaku ka loko ku fikile Majistereti Themba Halata eNkowankowa. Rosi u endla maqhinga ya ku va

Ximambana a tekana na Themba. Kambe eku tekaneni ka vona, Rosi u kunguhata mhaka ya ku va ku tumbeteriwa Themba leswaku Ximambana u na n'wana, Singita. Leswi swi tikomba eku sunguleni loko va ka va Halata va ta tivisa ku tiyimisela ka vona ku teka Ximambana. Mavutana u byela nsati leswaku va ka Halata va fanele ku tivisiwa hi ta n'wana wa Ximambana. Rosi yena u hlamula hi ndlela leyi:

“N'wana wa kona mi n'wi vona kwihi kwala? Swona sejeni Shikhibana u kale a khumba nchumu hi ta n'wana kwala? Swo yini mi ngo pfuvapfuva swilo swi nga fambelani? (1995; 34).

Leswi swi kombisa leswaku Rosi a a nga lavi leswaku Themba a tiva leswaku Ximambana u na n'wana. Kunene Ximambana wa lovorwa a tlhela a cata swi nga boxiwangi leswaku u na n'wana. Hi nkarhi lowu Rosi a ha endla maqhinga ya leswaku Ximambana a tekiwa, Singita a a tshama na Nyanisi, mhanintsongo wa Ximambana. Ku va Singita a tshama na Nyanisi swi ka swi kavanyetiwa hi mahungu lama va ma kumeke hi riqhingo lama a ya va tivisa leswaku “Nyanisi makwavo wa Rosi u lovile kwale Joni hi khombo ra movha (1995; 43)”.

Ku lova ka Nyanisi swi bohe leswaku Singita a vuya eka Mavutana. Leswi swi kombisa ku tsandzeka ka Rosi ku cinca xiyimo xa leswaku Ximambana u na n'wana hikuva Singita a swi nga ta olova leswaku a vhela a tshama eka Nyanisi a nga ha vuyi eNkowankowa. Kambe loko Singita a ri eka Mavutana, Rosi u hangalasa mahungu ya leswaku n'wana loyi i n'wana Nyanisi.

Nyanisi o swi phuketana o milenge ni xikandza ndla...
ndla...ndla... hiloko n'wana loyi khasa! Endzhaku ka

loko va handzamuxe matiko hi vaprofita ni
vamatswotsworhi va Joni kasi u lava ...ku ... siyela mina
mbitsee...? (1995: 45).

Ntshaho lowu wu paluxa mhaka ya leswaku Nyanisi u tshame nkarhi wo leha a nga kumi n'wana. Kutani ku ya hi vuxisi bya Rosi u kumile n'wana, Singita endzhaku ko rhangha hi ku hlupheka a ya eka vanhu vo hambanahambana ku ringeta ku kuma mikateko yo kuma n'wana. Ku ya hi ntshaho lowu, endzhaku ka loko Nyanisi a kumile Singita a nga ha hanyanga nkarhi wo leha. Loko a hlamusela vanhu mhaka leyi a swi vula a karhi a rila, ku ri ndlela yo endlela leswaku vanhu va ta tshemba. Kambe vunwa lebyi byi ta helela kwihi?

Mhaka ya vukungundzwana bya Rosi yo tumbeta leswaku Singita i n'wana wa yena ku fika laha yi vangelaka Ximamba ntshikelelo wa miehleketo. Leswi swi pfa swi kavanyeta ni matirhelo ya yena eka timhaka tin'wana ta ndyangu:

Tihembe ta nuna leti a tshama hi nawu se a ti pfa ti kumeka
ti ri ni maleri. Hambi hi Musumbuluku wunene Majisitarata
a pfumala ni hembe yo sungula vhiki (1995: 48).

Leswi swi kombisa leswaku ku va munhu a tumbeta mhaka leyi khumbaka xiviri xa yena, a swi koteki ku hambana na yona. Hi ntumbuluko, munhu u ta tshama a ri karhi a yi ehleketa nkarhi ni nkarhi. Mhaka leyi yi karhata Ximambana ku kala a fika laha a phofulaka ku karhala ka yena.

Ndzi endla yini ndzi nga vabyi? Ni sweswi mhani a mi karhali ku phuvisa nuna lowa mina hi vumbabva? Mi dyondzisa ni n'wananga Singita vunwa a mamisiwa mavunwa? (1995: 54).

Marito lama Ximambana u ma vurile hi nkarhi lowu mana wa yena a a sukile ekaya ku ya seketela Ximambana eka ku vabya ka yena loko a ku ya ku nyanya siku na siku. Vuvabyi bya yena byi tsandza ni madokedela ku byi tshungula. Xiyimo lexi xi vangiwwe hi mama wa yena loyi a tshama a hlohlotela Ximambana leswaku a nga boxi ntiyiso wa vuxaka bya yena na Singita eka Themba. Kambe hikuva Ximambana a ku nga ri munhu wa vutomi bya mahanyelo lamo tano swa n'wi karhata ebyongweni. Mhaka leyi ya ku karheteka ka yena ebyonweni yi tivisiwa hi madokdela. Kambe Rosi mhaka leyi u yi bakanyela ekule leswaku vukungundzwana bya yena byi nga paluxeki. Yena hi n'wi twa a karhi a ha ya emahlweni ni mhaka yayena ya vukungundzwana loko a ku:

Kambe wa tshemba mijamujamu leyi vuriwaka hi lowa dokodela a nge u ni swivilelo? A ndzi tshembi u byi pase kahle vudokodela bya kona, kumbe u lo pasa hi swona swijumbana swi nga dlaya tiko (1987: 53).

Mhaka hileswaku hambi Rosi o ba lexi dumaka, xiyimo xa Ximambana xo va tano naswona a nge koti ku xi cinca. Leswi seketelaka theme ra nemesisi. Na yena Ximambana hi nkarhi lowu a nga ha koti ku tiyisela swihundla leswi a swi endlwa hi mana wakwe. Ximambana u tibyerile ku byela nuna wa yena ntiyiso leswaku a ta va ni ku rhula. Hambiswiritano. Rosi u tama a sindzisa leswaku Ximambana mhaka leyi a yi endla xihundla, kambe wa tsandzeka hikuva Ximambana u angula mana wa yena hi ndlela leyi:

Ku sivela mi nge swi koti. I malembe swi mi tsandzile. Mina ndzi tshwaka ndzi tshikeni ndzi tiphula, mi ri kona, mi ndzi yingisile. (1995: 56).

4.1. Manghenlo

Ku va Rosi a tsandzekile ku tshikisa Ximambana ku tivisa nuna hi timhaka ta Singita swi seketela leswi nhlamuselo ya nemesisi yi vulaka swona. Leswi swi kombisa swinene leswaku timhaka ta ntumbuluko ti ni matimaba swinene eka vutomi bya hina. Hambi hi nga ringeta ku tumbeta vana lava va nga va hina a hi nga vi na ku rhula naswona wu ta fika nkarhi lowu timhaka leti ti nga ta humelela erivaleni ti tiviwa hi vanhu van'wana.

4.2. Mkatshanya wa Ri ya le-ndzi

Tshika nani ya le-ndzi... (The text in this section is extremely faint and largely illegible, appearing to be a continuation of the narrative or a separate section related to the theme of the text above.)

NDZIMA YA 4

4. NXOPAXOPO WA NOVHELE YA HI YA KWIHI?

4.1. Manghenelo

Eka ndzima leyi ku hambana ni tindzima ta 2 na 3 laha henhla, ku ta xopaxopiwa novhele yin'we ntsena. Xivangelo xo xopaxopa yin'we ematshan'wini ya timbirhi tani hilaha swi veke tano eka tindzima ta 2 na 3 i ku languta mpimo lowu ndzavisiso lowu wu languteriweke ku va wona. Hi marito man'wana loko ko xopaxopiwa tinovhele timbirhi eka ndzima leyi nhlayo leyi languteriweke ya vulehi bya xitsalwana lexi byi nga hundza. Novhele leyi nga ta xopaxopiwa eka ndzima leyi na yona tanihi tinovhele leti xopaxopiweke yi paluxa theme ra nemesisi hi ku hetiseka.

4.2. Nkatsakanyo wa Hi ya kwihi?

Tsalwa ra Hi ya kwihi? ri kombisa hi laha Valungu lava a va tekiwa ku ri mfumo wa le xikarhi va nga sungula mhaka ya xihlawuhlawu eka Vantima hakona. Mhaka leyi yi kombisiwa hi ku rhurhisiwa ka Vatsonga lava a va tshama eMudyaxihi etintshaveni ta Venda. Vatsonga lava a va akile ndhawu yin'we na rixaka ra Vavenda. Ku va Valungu va fikelela kungu ra vona, a va rhangisa vanhu lava nga hava mavonelakule lava a va hundzukile swioxanyama swa vona tanihi hosi Makolo. Hosi Makolo u vile muxenginkulu eka ku rhurhisiwa ka Vatsonga. Vaaki va le Mudyaxihi va rhurhisiwile va ya tshamisiwa eVurilamhisi laha a ku omile naswona ku ri hava madyelo ya swifuwo. Vanhu lava tsihalarisaka vo fana na Khorombi, Mabutho n'wana Makolo

va khomile va ya pfalleriwa ejele hi maphorisa. Kasi loko ku ri Makolo ni swioxanyamakulobye swo fana na Rhelela va xiteriwa hi ku beriwa mati va tlhela va tshembisiwa ku nyikiwa ni switulu swa le henhla hikuva va pfumerile ku rhurhisiwa.

4.3 Nxopaxopo

Eka tsalwa Makolo u humelerisiwa a ri ximunhuhatwa lexi chavaka Valungu ku tlula mpimo. Ku ya hi mavonelo ya yena, Mulungu a ku ri munhu loyi a tivaka swilo hinkwaswo laha misaveni. Hikwalaho loko munhu a lava ku hanya kahle a a fanele ku va xioxanyama xa Valungu. Mhaka leyi yi paluxiwa hi maritio lama:

Hikwalaho Makolo u kurile a funengetiwile hi nurhu wa vuhlonga. U kurile a ri karhi a tiva leswaku Mulungu i hosi, khotso, mulawuri, swakudya mali laha tikweni rerhu. A a kholwa leswaku loko munhu a a lava ku hanya byo chucheka u fanele ku va xioxanyama xa Valungu, a vitaniwa hi mavito hinkwawo lawa ya hlavutelaka vuhlonga bya yena. Kambe leswi leswi a swi nga vuli ku nyowela hi tlhelo ra vumunhu ni xichavo; a swi vula ku yingisa tihosi takwe (1993: 3).

Ntshaho lowu wu hlamusela mavonelo ya Makolo lawa a a tikomba a ya khongela naswona a nga tiyimiselanga ku ya cinca. Ndlela ya tihanyi leyi Valungu a va khoma Vantima hi yona Makolo a yi vona ni ku yi tiva, kambe a nga vuli nchumu hi swona. Eku kuleni ka yena, Makolo a a humbiwe mano ya ku tiva leswaku Mulungu i hosi kasi munhu wantima i hlonga leri faneleke

ku amukela hinkwaswo leswi humaka eka Mulungu hambu hi leswinene kumbe leswo biha. Ku kombisa leswaku Makolo, Valungu a va chava hi nga tlhela hi swi vona hi mhaka leyi:

Makolo u pfumelerile van'wamapurasi va ta va ta teka vanhu va tiko va ya tirha emasin'wini ya vona laha a va hakeriwa hi miroho ni malinyana yo ka yi nga hundzi khume ra macheleni. Hakelo leyi a va yi kuma endzhaku ka ntiyiselo lowukulu swinene...(1993: 3).

Hambileswi a a ri hosi u pfumelela munhu un'wana ni un'wana loyi a nga Mulungu ku endla ku rhandza ka yena ni le ka vanhu va tiko ra yena. Leswi swa ha tiyisisa leswaku Makolo a a hanyela ku tsakisa Valungu ntsena. Loko swilo a swi ta va swi famba kahle, hi yena loyi a fanele ku sirhela vaakitiko va yena, kambe ematshan'wini ya leswi, Makolo hi matimba lawa a a ri na wona u chavile ku cinca xiyimo lexi a xi tikela vanhu va tiko ra yena. Makolo o va tano a swi nga olovi ku n'wi cinca eka mavonelo ya yena ehenhla ka Mulungu. Vanhu lava tirhaka emapurasi a va tirha ku vava va tlhela va tirhela mbhongolo yo fa, kambe na vona va swi tiva leswaku mhaka leyi va nga ka va nga yi fikisi eka Makolo hikuva va nga va vo tivangelo nxaniseko wun'wana hikuva mhaka ya leswaku Makolo i xioxanyama xa Valungu a yi nga tumbeteki naswona a ku ri hava munhu loyi a ta n'wi sungula. Ku tsandzeka ka vanhu va tiko ku cinca mahanyelo ni mavonelo ya Makolo swi seketela leswi theme ra nemesisi ri paluxaka swona.

Mabutho. Leswi swi saibabisa ni tano nga kumbisa Mabutho a nga tlhela na n'wamapurasi loyi a a tika ku ta tika yena ni tiko ra yena. Mabutho ni tiko leswaku Mabutho u tufano milenge na Ku yisa emahlweni ku seketla leswaku Makolo a a nga cinceki kumbe a swi nga olovi ku n'wi hundzula eka xiyimo lexi a a ri eka xona swi tikomba hiloko a yengiwa hi muyimeri wa mfumo leswaku a pfumela ku sayina papila ro rhurisiwa vaaki va Mudyaxihi, mutirhela mfumo u n'wi onga hi "---xikombankarhi xa nsuku wo lomba...a nyiketa Makolo a boha evokweni (1993; 69).

Mhaka ya ku va wachi leyi yi ri ya “nsuku wo lomba” yi kombisa leswaku wachi ya kona a yi nga nyawuli. Kambe loko a a nyikiwile, hi twa leswaku:

raro (1993: 5).

Makolo u sukile a chongola ka mbirhi ka nharhu a wachuta

Ku kala mhaka loko voko a tlhela a ku: “Dangi Baas” (1993: 69).

Mabutho n'wana wa yena a a ta va tshibvoni mabutho a ng'a a tala a lava hu bava xivangalo xa mbaka h'kwa Makolo a a ri va a kombisa hi loko yena a a va vula leswaku

Mhaka leyi ya “dangi Baas” ya ha kombisa xiyimo xa ku korhamela ka Makolo eka Valungu lexi a xi cinceki kumbe ku hundzuleki. Nkarhi hinkwawo loko Makolo a vona Mulungu, a a vona tilo ni misava. Mhaka yin'wana yi twisaka mbilu ku vava loko makolo a hetile ku sayina:

hi n'wi twa a ku:

Leswi a tile hi bazi, muyimeri u lerisile un'wana wa vachayeri

Va mimovha leyo rhwala nkuma a n'wi heleketa ekaya –

xin'wana xikombiso xa 'tintswalo' ta mfumo (1993: 70).

SAKOKAKAVHATHA SWA YENH LOKO LOKO

Mhaka ya ku heleketiwa hi movha wo rhwala thyaka, a yi vuli nchumu eka Makolo hikuva yi huma eka Valungu tihosi ta yena. Mhaka ya leswaku Makolo u chava Valungu naswona a swi nga cinceki leswaku a nga va chavi ti tiviwa hi tiko hinkwaro ku katsa ni n'wana wa yena Mabutho. Leswi swi paluxiwa hi leswi nga humelela Mabutho siku a nga tlhela na n'wamapurasi loyi a a tile ku ta teka vatirhi etikweni ra Makolo. Hi twa leswaku Mabutho u tlulane milenge na n'wamapurasi kutani n'wamapurasi a a bukutela Mabutho. Kambe eka Makolo leswi a swi nga vuli nchumu. Leswi swi tikomba hi hikuva:

yena hi n'wi twa a tala yena Mabutho a nga tala Mabutho h'kwa loko

a bula h'kwa a tala Mabutho h'kwa Mabutho h'kwa Mabutho

Nkwetlembetano wa Mabutho na murimi wu hundzile wu nga tivi hi munhu handle ka lava a a fambile na vona siku rero (1993; 5).

Ku tshimisa ka Makolo ku tihela mfumo wa Valungu hambu swi tika ni lava a bubekeka ni ku

Ku kala mhaka leyi yi nga fikisiwi eka hosi a ku ri ku chava leswaku loko Makolo o swi tiva Mabutho n'wana wa yena a a ta va ekhobyeni swinene. Makolo a nga ta kala a lava ku twisisa xivangelo xa mhaka hikuva Mabutho a a ta va a holove ni lava yena a a va vulaka leswaku i tihosi ta yena. Ku yisa emahlweni ku kombisa xiyimo xo tika lexi Makolo a a ri eka xona naswona lexi a xi nga cinceki swi tikomba hi siku leri Mabutho a biweke hi Koos kutani loko a ringeta ku tiponisa hi ku tsutsuma u wa a suleka voka. Kambe loko Makolo a twa leswaku u biwile hi Koos, hi n'wi twa a ku:

Lewi Makolo a a ri eka xona naswona lexi a xi nga cinceki swi tikomba hi siku leri Mabutho a biweke hi Koos kutani loko a ringeta ku tiponisa hi ku tsutsuma u wa a suleka voka. Kambe loko Makolo a twa leswaku u biwile hi Koos, hi n'wi twa a ku:

Loko va biwe hi Koos ku hava lexi hi nga xi endlaka. Koos hi yena n'wini wa tiko, hina a hi nchumu handle ko va swioxanyama swa yena (1993: 15).

Swiendlo leswo tano swi kombisa mfumo wa Valungu hambu swi tika ni lava a bubekeka ni ku

Marito ya twisa ku vava loko ya huma eka mutswari ngopfu hosi ya tiko, loyi a ku fanele ku va yena loyi a sirhelelaka n'wana ku va a xanisiwa hi vanhu van'wana nakona hi mhaka leyi nga tivikaneki. Kambe leswi hi swona leswi Makolo a a ri xi swona a nga ta kota hi munhu ku n'wi hundzula eka mavonelo lama.

Swiendlo leswo tano swi kombisa mfumo wa Valungu hambu swi tika ni lava a bubekeka ni ku

Mhaka leyi ya ku va Makolo a chava Valungu yi kala yi kunguvanyisa ni xikhegudyana, mana wa yena. Hi n'wi twa a tshinya Makolo mayelana ni ndlela leyi a nga hlamula Mabutho hakona loko a boxile leswaku u biwile hi Koos. Mukhegula N'wa-Mpikanisi u te:

Swiendlo leswo tano swi kombisa mfumo wa Valungu hambu swi tika ni lava a bubekeka ni ku

Loko wena u ri xioxanyama xa Koos vana va fanele ku
tshoveleriwa mavoko handle ka nadzu? (1993: 15-16).

Ku tiyimisela ka Makolo ku tirhela mfumo wa Valungu hambi swi fika ni laha a bohekeka ni ku xavisa vana va yena a swi nga vuli nchumu. Nkarhi lowu Mabutho a ri eYunivhesithi ya N'walungu, hi un'wana wa varhangeri lava nga sungula mpfilumpfilu wo lwisa mfumo wa xihlawuhlawu hi ku lwela timfanelo ta Vantima. Mabutho u vuye a balekisiwa hi swichudenikulobye. Loko maphorisa va nga si n'wi khoma, loko va fika eka Makolo hi twa leswaku:

Leswi Makolo a a ri mutirhelamfumo wa le xihundleni...
nhlori, u tshembisile ku n'wi hundzisela eka vona loko a
tshika a n'wi kumile...(1993: 47).

Swiendlo leswo tano swi kombisa swinene leswaku hakunene mhaka ya vumpimpi Makolo a yi n'wi nghene engatini naswona a swi nga cinceki kumbe a nga hundzuleki. A nga ha ri na mhaka hambi ku lahlekeriwa hi n'wana wa yena hikwalaho ko lava ku tsakisa Valungu. Ku ya emahlweni hi tiyisisa xiyimo lexo biha mbilu eka vana hikwalaho ko lava ku tsakisa Valungu, hi twa leswaku loko a balekele eAmerika, loko a hlayeriwe papila ro huma eka Mabutho yena u tiyimisela ku teka papila leri leswaku a ri yisa eka Valungu leswaku "--a ta va komba lomu ku nga ya Mabutho (1993: 105)".

Marito lawa ya kombisa xiyimo xo tika xa ku va Makolo a nga hundzuki eka swiendlo swa yena swo khongela Valungu a karhi a tshikelela vanhu va tiko ra yena xikan'we na vana va yena. Hi ntiyiso a a fanele a khunguvanyekile hikuva hi nkarhi lowu Mabutho a nga tsala papila leri, a ku

herile Malembe mambirhi va nga tivi lomu a nga balekela kona. Kambe yena loko a twa mhaka leyi, lexi taka emihleketweni ya yena i ku tsakisa Mulungu. Kunene Makolo a nga ta cinciwa eka mavonelo ya yena lamo yo va xioxanyama xa Valungu.

Ximunhuhatwa xin'wana lexi xi paluxaka theme ra nemesisi eka novhele leyi i Mabutho. Mabutho i n'wana wa jaha a ri yexe eka hosi Makolo. Ku ya hi ndhavuko, Mabutho hi yena loyi a a fanele a ri mudyandzhaka ya vuhosi bya Makolo. Leswi swi thlela swi boxiwa hi mutsari loko a ku:

Hi ku lava ka hosi, Mabutho a a fanerile ku va yena a nga ta sala a fuma tiko loko tata wakwe a hundzile laha misaveni (1993: 2).

Lexi hlamarisaka hileswaku Mabutho a nga tiyimiselangwi swona swa vuhosi ni ku xavisa tiko ra ka vona. Yena i munhu wa ku lwela ntshuxeka eka rixaka ra ka Ntimeni. Xiyimo lexi a a ri eka xona xa ku kholwa ku sirhelela Vantima eka ku xanisiwa hi Valungu a nga cinceki eka xona. Leswi swi paluxiwa hi:

Hambileswi a ku thumuka ni ku khuluka ngati ya vukosi etisingeni ta yena, Mabutho a a nga tsakeri vukosi kumbe ku ta phanga swa misava ni swa yona. A a tsakela ntsena ku ta hanya, a dyondza, a valanga, a xopaxopa ni ku kambisisa leswi endleke masingita ya ntumbuluko ni ntumbuluko hi woxe, ni ku ta laviswa leswi swi vangaka rivengo, nxaniseko ni vusweti exikarhi ka vanhu va ka vona. Mabutho a a ri ni

mbilu ya ntiyiselo, ntwelavusiwana ni nhlanikelo lowu pfumalekaka eka vunyingi bya vana va switsutsu ngompfungomphu va le vukosini (1993: 2).

Ku valanga, ku tiyisela ni ntwelavusiwana bya Mabutho swi tikombisile hikuva loko a ha ri ntsongo, ku ve ni siku leri a nga baleka na N'wamapurasi ku ya vona leswi humelelaka emapurasini loko Van'wamapurasi va teka Vantima fa famba na vona. Loko a ri kwale purasini, u khumbeka hi ndlela leyi N'wamapurasi a xanisaka Vantima hakona loko va karhi va tirha. Hi ku twa ku vava loko N'wamapurasi a chayela Vantima va ka vona loko va karhi va tirha, u suka a kongoma Mulungu a ringeta ku n'wi tshinya eka maendlelo ya yena. Loko Mulungu a n'wi ba hikwalaho ko vona a deleriwile, Mabutho na yena u ringeta ku tlherisela kambe wa hluriwa hikuva a a ri xihlangi. Mabutho wa baleka kambe lexi hlamarisaka hileswaku a nga kalangi a ya byela tata wa yena hi mhangu leyi hi ku tiva leswi tata yena a a ri xi swona. Mhangu leyi a yi n'wi chavisangi kumbe ku n'wi hundzula eka leswi a ri xiswona kambe yi lo sungula ku n'wi pfula mahlo ni ku n'wi lota leswaku a va leswi a tiyimisele ku hanyisa xiswona. Ku ti yisisa mhaka leyi, hi nga twa leswi a nga swi vula loko yena na Sumbulwana va hlaseriwa hi Koos va nga n'wi onhelangi nchumu, a tlhela a a va tekela ni tihlampfi leti a va ti phasile hi twa Mabutho a ku:

Ku tsutsuma a swa ha pfuni nchumu. Vona voko ra mina ri tshovekila hikwalaho ko tsutsuma un'wana wanuna (1993: 14).

Hambileswi a ha ri ntsongo, Mabutho a nga yimi naswona swa ku xanisiwa hi Valungu ni loko a nga dyohangi nhcumu. Kambe timhaka leti hinkwato a ti n'wi tlheriselangi endzhaku eka leswi a ti yimisele swona.

Loko a ri exikolweni u tshikile ku endla ntirhokaya wa dyondzo ya Matimu lewu a va nyikiwile hi mudyondzisi. Mhaka leyi nga n'wi endla leswaku a tsan'wa ku endla ntirho lowu, i mhaka ya vunwa lebyi a byi andlariwile eka buku ya Matimu. Ku ya hi leswi a swi tsariwe eka buku ya Matimu, Vantima a va lumbetiwa ku va va yivela Valungu swifuwo. Ku ve ku ya hi ntiyiso, Valungu hi vona lava nga tekela Vantima swifuwo swa vona hi ndlela ya vuxisi. Leswi swi kombisa leswaku Mabutho a nga chavi ku kombisa vonelo ni matitwelo ya yena eka mhaka yin'wana ni yin'wana leyi a hlangana na yona. Hikuva mhaka leyi:

A wu ri nandzu lowukulu swinene . Vadyondzisi a va swi navelangi ku n'wi xupula hi ku vona leswaku a swi pfuni nchumu ku ba n'wana wo tano handle ko n'wi hlongola a nga ta tluleta vanalavanene...(1993: 19).

Mhaka leyi yi vhela yi hi kombisa leswaku Mabutho a a ri xivindzi naswona vumunhu lebyi bya yena a byi nga cinceki hi van'wana leswaku a endla leswi yena a nga kholwiki eka swona. Leswi swi tikomba hi leswi hambileswi a ha rintsongo a a kota ku vona leswi hoxekeke a tlhela a swi yimela. Ku hlongoriwa ka yena exikolweni a swi n'wi chavisangi kumbe ku n'wi hundzula eka leswi yena a a hanyela swona, ku nga ku lwela ntshuxeko wa Vantima. Loko a ri eYunuvhesithi ya N'walungu u hlawuriwa ku va murhangeri wa ntlawa wa machudeni lama lwelaka ntshixeko. Eka nhlengeletano yin'wana leyi a karhi a hlohlotela machudeni kulobye hi n'wi twa a ku.

Hi ta lwa," a swinya mahlo. "Hi nga hlehli," marhi ya tlhambuka enon'wini."hi lwela ni ku fela tiko ra manana (1993: 45).

Marito lama ma kombisa ku tiyimisela ka yena. Ku tiyimisela loku ko tani ku hi anekela leswaku ku hava lexi nga hundzuluxaka Mabutho eka leswi a ti yimiseleke swona. Leswi seketelaka leswi nhlamuselo ya theme ra nemesisi ri vulaka swona. Endzhaku ka xipici lexi a xi nyikeke, ku vile na hasahasa eYunivhesi ya N’walungu. Machudeni ma hlaseriwile ni ku khometeriwa hi maphorisa. Mabothu u vuye a balekisiwa. Mabutho a hetelela a khomiwa, kambe endzhaku ka n’hweti va n’wi tshunxile. Jele na yona a yi n’wi chavisangi hikuva hi twa leswaku “Mabutho a nga pfumeri ku hambuka eka leswi a kholwa swona (1993: 47)”.

Ku kombisa leswaku a nga hambukangi eka leswi a kholwa swona, hi n’wi vona yena ni vanghana va yena va hlohlotela vanhu va ka vona ku sihalala loko va fanele va rhurhusiwa va yisiwa eChangana hi nkanu. Loko hosi, tata wa yena Makolo a vita nhlengeletano ku ta sumela vanhu va yena ku timhaka ta ku rhurha, ku sukile hasahasa laha ni mana wa yena N’wa-Jamboti a nga fayiwa hi ribye. Mabutho ni vanghana va yena va khomiwa. Loko Mabutho a ntshuxiwa u tshama a a ri ku rindziweni hi nhlori, tata wa yena ni vanhu va nawu. Kambe hi ku ti yimisela ka yena u kota ku baleka swi ri tano. Hi n’wi vona a ri eAmerika laha a nga fika a yisa tidyondo ta yena emahlweni, kambe hambileswi a a nga pasa tidyondzo ta yena a tlhela a tirha kahle, mhaka yo lwela ntshuxeko wa Vantima va ka vona a yi humi eka Mabutho. Leswi hi swi kuma hi papila leri a a ri tsaleke.

Kambe leswi a ndzi tidzuni hi swona hikuva a ndzi fanele ndzi ri karhi ndzi kurisa ni ku hluvukisa rixaka ra ka hina loko n’wina tatana a mi nga yengiwangi hi lava a va tivula vahlayisi van’wina. (1993: 104).

Marito lama ma hetisisa leswaku hakunene Mabutho a a ri mulweri wa ntshuxeko wa xiviri. Hambileswi a a balekile naswona a a tshamisekile lomu a a ri kona mhaka ya ku va Vantima va ka vona va tama va ha ri ehansi ka ntshikelo ya ha n'wi karhata swinene. Evuton'win bya yena, a a nga tiyimiselanga ku cinca eka mavonelo ya yena yo venga matirhelo ni matikhomelo ya Valungu ehenhla ka Vantima.

Ku kala Fanisa a rhandzana na Khorombi exihundibeni a tlhela a nga lavi leswaku swi tiviwa hi munhu, swi kombisa ku va a nga tiyimiselangi ku cinca eka swiboho swa yena hambi ku ri ku

Eka tsalwa leri theme ra nemesisi ri tlhela ri paluxiwa hi Fanisa Makwavo wa Mabutho. Fanisa u rhandzana na Khorombi Ndzwambi jaha ra Muvhenda. Kasi tata wa yena, Makolo yena a a lava a tlhela a kunguhata leswaku Fanisa a tekiwa hi Rhelela Maboko hikuva eka vona a va ri ni mabindzu naswona a a ri wa rixaka ra ka vona. Nemesisi yi tikomba hikuva Fanis a oma nhloko ku cinca eka leswi a a bohile swona mayelana na murhandziwa wa yena. Leswi swi kombisiwa hi marito ya leswaku:

Mikarhi hinkwayo loko Rhelela a hlangua na Fanisa u ringeta ku n'wi tsakisa hi tindlela hinkwato. U n'wi khandziyisa mavha, a n'wi xavela swakudya swa manyumyu, kambe leswi hinkwaswo a swi Mhaka leyi a yi hlokisa Fanisa a nga tivi leswaku a nga va na u kale a n'wi baleka hikwalah byerisa ku yini ekaya ku ri yena ni m'fa ka Maboko a va wa wa yena hi ku lava ku tsakisa yelani hi swikolo swa miehleketo (1993: 24).

Mhaka yo hlokisa yi kombisa ku karhateka. Ku kala Fanisa a karhateka hi ku sindzisiwa ku tekiwa hi Rhelela swi kombisa leswaku a a nga n'wi lavi. Kasi mhaka ya "swikolo swimbirhi swa miehleketo" yi hi kombisa leswaku va nge pfuki va tshame swin'we kumbe ku tekana ku ya hi leswi Fanisa a a tibyele swona. Ku kombisa leswaku Fanisa a a nga ta hundzuluxiwa eka ku rhandzana ka yena na Khorombi swi paluxeka hi marito lama:

Fanisa a a rhandza Khorombi ku tlula mpimo, kambe a a nga lavi leswaku ni un'we a swi tiva hi ku chava Makolo (1993: 3).

Ku kala Fanisa a rhandzana na Khorhombi exihundlheni a tlhela a nga lavi leswaku swi tiviwa hi munhu, swi kombisa ku va a nga tiyimiselangi ku cinca eka swiboho swa yena hambu ku ri ku teka xileriso xa tata wa yena xo tekiwa hi Rhelela. Leswi swi vhela swi hi veka erivaleni leswaku mhaka ya vukati exikarhi ka Rhelela na Khorombi yi nge pfuki yi tirhile. Ku tsandzeka ka Makolo ku cinca xiyimo lexi eka yena a xi tika swinene swi paluxa leswi theme ra nemesisi ri vulaka swona.

Mikarhi hinkwayo loko Rhelela a hlangua na Fanisa u ringeta ku n'wi tsakisa hi tindlela hinkwato. U n'wi khandziyisa movha, a n'wi xavela swakudya swa manyunyu, kambe leswi hinkwaswo a swi hundzulanga leswi Fanisa a a tibyerile swona. Siku rin'wana u kale a n'wi baleka hikwalaho ka swendlo swa yena swo ka a nga kombi nhlonipho eka kokwa wa yena hi ku lava ku tsakisa yena. "Fanisa u fambile a ko a nyamalala Rhelela a ha kanetena ni kokwa wa yena (1993: 37)".

Matikhomelo ya Rhelela yo tirhisa xiyimo xa ka vona ni ku tirhisa matimba ni laha swi nga fanelangiki, hi swin'wana leswi endleke leswaku Fanisa a hambana na yena a nga pfumeli ku tshama na yena. Ku kombisa leswaku Rhelela a pfa a tirhisa matimba eka Fanisa, mutsari u swi kombisa hi ndlela leyi:

Rhelela u chuchile bandi a n'wi chayela hi rona a n'wi hudula. A n'wi mbeyetela ni ku n'wi fumbutela hi titanghu a

Marito lama ma tlhela a n'wi siya a karhi a gwamula a ya le movheni (1993: 37).
hi tlhelo ra yak
leswaku swi nga antswa a tshama a nga a wa naga ka dala wa tshama wa tshama. Loko oti hi
kombisa ku tiyimisela ka yena aka tshama wa a nga a tshama. wa hi nga tshama a tshama ku tshama
Ematshan'wini ya ku va swiendlo leswi swi cinca mavonelelo ya Fanisa, swo ya swi nyanyisa
rivengo ra Fanisa eka Khorombi. Leswi nga xikombiso xin'wana xa ku humelela ka theme ra
nemesisi eka tsalwa leri. Hambileswi a a chava tata wa yena, ku biwa ka yena ku tlhela ku n'wi
nyika ni matimba yo n'wi kongoma:

Siku leri tlandlamaka, hi Sonta nimixo, Fanisa u kombele
N'wa-Njamboti leswaku a n'wi heleketa eka Makolo tata wa
yena (1993: 37).

Ku kala Fanisa a bina emirini a tlhela a vula leswaku a nga onthwani hi rhelela swa na kombisa
siyimo xa tika leri nga hundzukuphila hambi ka daga tshama matshatshama hinkwawo. Loko a
Goza leri a ri tekeke ri kombisa ku tiyimisela ka yena ku ala ku sindzisiwa ku tekiwa hi Rhelela.
Ku tiyisisa mhaka leyi hi twa ndlela leyi a fikaka a phofula ku khunguvanyeka ka yena eka
vatswari va yena aku:

Hi sweswo wena tatana na wena manana, swi nga antswa
ndzi tshama ndzi nga tekiwangi ku tlula ku teka hi Guwela
leri mi nga ndzi lavela rona, leri loko ri twa timhondzo ta
rona ti pandza ri taka ri ta ndzi gembetela ndzi nga onhang
nchumu. Mina a ndzi ri, a ndzi yi lavi nyarhi leyi mi nga ndzi
lavela yona. Mi ta ndzi khomela ku tirhisa marito yo ka ya
nga tengangi (1993: 38).

Marito lama ma kombisa swinene xiyimo xo tika lexi nga cincekiki hi Fanisa na vatswari va yena hi tlhelo ra vukati bya Rhelela na Fanisa. Fanisa u tlhela a hlambanya eka vatswari va yena leswaku swi nga antswa a tshama a nga ri na nuna ku tlula ku tekiwa hi Rhelela. Leswi swi hi kombisa ku tiyimisela ka yena eka xiboho lexi a nga xi teka, lexi ku nga khale a chava ku byela vatswari va yena.

Nkarhi lowu Fanisa a nga biha emirini, ku rhumeriwile N'wa-Mapimele, mhanintsongo wa yena ku ya n'wi konanisa. Vatswari va yena a va ehleketa ni ku navela leswaku a va a onhiwile hi Rhelela loyi a va kondletala vukati bya kona. Loko a karhi a konanisiwa Fanisa u ri "Rhelela a nga la nga va jaha ra mina na siku na rin'we (1993: 59)".

Ku kala Fanisa a biha emirini a tlhela a vula leswaku a nga onhiwangi hi Rhelela swa ha kombisa xiyimo xo tika lexi nga hundzuluxekiki hambu ku ringetiwa matshalatshala hinkwawo. Loko a konanisiwa ku ya emahlweni u hetela a boxa leswaku u onhiwe hi Khorombi. Makolo u rhumela tinstumi ku ya twisisa timhaka ta ku onhiwa ka Fanisa eka Ndzwambi. Khorombi u fika a pfumela. Leswi swi endla leswaku Fanisa a nga ha tlheli na vona varhumiwa. A hamba a sukela evukatini a ya entirhweni. Ndzwambi u lulamisa cuma kutani a rhumela vanhu ku ya tikomba eka Makolo. Makolo a nga pfumelangi leswaku n'wana wa yena a lovorwa hambu ku ri ku riha nandzu. U lerisile va ka Ndzwambi leswaku Fanisa u fanele ku vuya ekaya. Kambe hi twa leswaku:

Fanisa u arile ku vuya ekaya ku kondza a rhumeriwa malandza ya ya kokakoka ma vuya na yena (1993: 64).

Ntshaho lowu wu paluxa leswi nhlamuselo ya theme ra nemesisi ri vulaka swona hikuva swi le rivaleni leswaku Makolo a a ri ku tsandzekeni ku cinca xiyimo lexi xo tika xa ku hundzuka eka xiboho lexi Fanisa a xi tekeke. Ku vuyisiwa ka yena ekaya hi nkanu swi n'wi endla a nga vi na ku rhula. Hikwalaho ko pfumala ku rhula, Fanisa u kala a hleketa "ku fa! Ku tisingunga a va siya va karhi va tiphina ni tiko ra vona (1993: 65)".

Ku va munhu a kala a tinyiketela ku fa ematshan'wini yo endla mhaka leyi a nga yi laviki swa ha kombisa leswaku munhu yaloye a nge hundzuki eka xiboho lexi a xi tekeke. Hikwalaho ko tshama a tsanile, Makolo u kala a pfumela leswaku Fanisa a ttheriseriwa eka Khorombi. Kambe loko ku fika nkarhi wo va Vatsonga va rhurisiwa va ya eTshamahansi, Makolo u tlhela a rhumela Rhelela ku ya teka Fanisa hi nkanu. Loko Fanisa a nga si suka a famba na vona, u tsala papila a ri hoxa eka mpahla ya Khorombi. Man'wana ya marito lama ya humaka epapileni leri hi lama:

Khorombi wa mina, u nga vileri loko u tshuka u huma evuhlongeni u kuma ndzi nga ri kona. Vaxanisi va hina va ndzi kokakokile hi nsindziso emahlweni ka tatana Ndzwambi va ndzi yisa emacokokweni ya mananga. Va hi hambanyisile hi nyama kambe mimoya ya hina yi ta tshama yi khomanile ku ya ku yile. Ndzi ta tshama ndzi ri nkosikazi ya wena hi masiku hinkwawo (1993: 95).

Marito lama ma kombisa leswaku hambu Rhelela na Makolo tata wa Fanisa, vo ba lexi dumaka ku ringeta ku n'wi onga, ku n'wi chavisa ni ku n'wi sindzisa ku va a tekiwa hi Rhelela swi nge pfuki swi humelerile. Fanisa u tinyiketele ku tekiwa hi Khorombi. Leswi swi vhela swi katsakanya xiyimo xa Fanisa hi ku hetiseka. Xiboho lexi a xi tekeke hambu ko ba lexi dumaka a nga ka a nga hundzuki.

Ximunhuhatwa xin'wana lexi kombisaka nemesisi eka tsalwa i Insimbiziyavila Hozanandhichi. Xihontlovila lexi xi arile ku rhurisiwa xi yisiwa eTshamahansi nkarhi a ku rhurhusiwa Vatsonga hinkwavo. U sala a ri yexe ni ndyangu wa yena eMudyaxihi. Loko va mfumo va rhumela maphorisa ku ya n'wi rhurhisa hi nkanu, u fika a lwa na vona ku kondza a dlaya un'we wa vona hi swibakela. Maphorisa va rhambanana va ta va tele va tlhela va khoma ni swibamu, kambe leswi a swi n'wi chavisi. A nga chavi ku ya ejele hikwalaho ko yimela timfaneleo ta yena. Loko a nga si nghena evheneni ya maphorisa u lerisa maphorisa ku susa phorisa leri a nga ri dlaya va nga si suka. Yena hi n'wi twa a ku:

Hatlisani mi ya teka mbyana ya n'wina yi nga ta sala yi dlaya vana vanga hi risema (1993: 92).

Marito lama u ma kongomisa eka maphorisa. Leswi swi kombisa leswaku hambu leswi va nga n'wi hlengela va tele ku ta n'wi khoma va n'wi yisa ejele a nga chavi nchumu kumbe ku tivona xihoxo. Insimbiziyavila u vile a voniwa nandzu wo yeyisa mfumo ni ku dlaya phorisa kutani a nyikiwa xigwevo xa rifu. Siku ro hetelela leri a a fanele ku dlayiwa hi rona, va ka vona va pfumeleriwile ku ya n'wi vona ro hetela. Kambe lexi va hlamariseke i mhaka ya kuma:

Insimbiziyavila a nyuherile ni ku phyuphya emoyeni kasi i munhu loyi a a ri endleleni ya rifu (1993: 100).

Leswi swi hi kombisa xiviri xa Insimbiziyavila leswaku ku khomiwa ka yena ni ku nyikiwa ka yena xigwevo xa rifu a swi n'wi chavisangi kumbe ku tisola eka ku va a nga yimi na yona mhaka ya ku rhurhisiwa hi nkanu.

Swimunhuhatwa swin'wana leswi swi hi kombisaka nemesisi i Khorombi na Sumbulwana. Mikarhi hinkwayo loko ku tshika ku va ni timhaka ta ku pfukela mfumo hi ku lwela timfanelo ta vanhu a ku ri vona ni munghana wa vona Mabutho. Ku tiyimisela ka vona ku va va nga hundzuki eka xiboho xa vona xo lwela tiko ku vonaka hikuva va nga tlheleli endzhaku hambu va khomiwa nkarhi ni nkarhi hi mfumo. Kasi eku heteleleni:

Sumbulwana u tekiwile hi vahlayisi va nawu va ya n'wi tshamisa etikweni ra tinxaka timbe hi ku ehleketa leswaku a nga onha miehleketo ya vaaki hi vufundhisi bya yena (1993: 102).

Ku tiyimisela ka majaha lama manharhu ku lwela ntshuxeko a ku tiyile swinene. Endzhaku ka loko va ta va hambanyisiwile hi twa leswaku Mabutho u vuye a baleka eTshamahansi. A swi tiveki kumbe ku nga ku ri makungu ya Sumbulwana ni valwela ntshuxeko van'wana lava a nga hlangana na vona hikuva loko a ri Mabutho a ri yexe a nga ta swi kota ku baleka.

Rhelela na yena hi nga ka hi nga n'wi siyi ehandle eka timhaka ta nemesisi hikuva hi mpfuka a ri ni xikwelekwele xo lava ku teka Fanisa a nga tlheleli endzhaku. Fanisa wa n'wi komba Rhelela leswaku a nga nwi lavi hi ku baleka a n'wi sukela siku a nga n'wi rhambi ku ya eka vona. Kambe Rhelela a nga tshiki ku tibyela leswaku Fanisa i nsati wa yena. Fanisa u kuma khwiri na Khorombi a tlhela a tekiwa hi Khorombi kambe hi vona Rhelela a tama a ha tibyela leswaku Fanisa u lo endla xihoxo u ta kala a n'wi rhandza. Leswi swi tikomba hikuva nkarhi lowu Khorombi a khomiwile, Makolo u rhuma Rhelela ku landza Fanisa loko Vatsonga va rhurhisiwa ku ya eTshamahansi. Loko Rhelela a karhi a famba na Fanisa ku ya eTshamahansi hi twa a ku:

“He, he, mina Rhelela a ndzi n’wi lavi ndzi lava Khorombi a nga thicara, swi kwihi namuntlha leswi, a va hangalasangi Valungu? Kasi loko a wu lo pfumela vukati bya ka Maboko a va ta ku vitanaTshamiseka hikiva a wu ta va u byi kombile hi rintihlo (1993: 96).

Marito lama ya ha kombisa leswaku Rhelela wa ha n’wi lava Fanisa hambileswi a n’wi kombiseke hi tindlela to hambanahambana leswaku a nga n’wi lavi. Hi tlhela hi twa leswaku loko va karhi va famba Rhelela u vulavule ndlela hinkwayo a nga hlamuriwi hi munhu. Kambe a nga tshiki ku tibyela leswaku siku rin’wana Fanisa u ta n’wi rhandza.

Mfumo wa lexikarhi na wona wu hi paluxela nemesisi. Hi ta lemuka leswaku loko mfumo wa xihlawuhlawu wu tile ni mhaka yo hambanyisa Vatsonga ni Vavhenda eMudyaxihi, a ku nga ri mhaka yo olova. Mfumo wu vile ni tlhontlho wo hlangana ni vatiarisi vo fana na hosi Chamane, ntlawa wa lavantshwa lava a va rhangeriwile emahlweni hi Mabutho, Sumbulwana na Khorombi. Nkarhi ni nkarhi vahlayisi va nawu a va tshama va ri ku kwetlembetaneni ni Vantima lava a va nga yimi na yona mhaka yo rhurhisiwa. Ku kombisa ku tiyimisela ka vona, lava lwisaka mfumo a va khomiwa va ya pfaleriwa kasi van’wana vo fana na Insimbiziyavila va dlayivile kunene ku ri ndlela yo kombisa leswaku un’wana ni un’wana loyi a tsihalarisaka u ta humelela hi leswotano. Ku kota ku humelela eka pfumba ra vona va tirhisile swioxanyama swo fana na Makolo na Rhelela. Namuntlha Vatsonga va rhurhisiwle va ya eTshamahansi hi nkanu ya marhahani. Ku humelela loku ka mfumo hi xin’wana xa swikombiso swa leswaku hambani Vantima van’wana va tsihalarisa a va nga ta cinca xiboho lexi a xi kunguhate hi mfumo wa le xikarhi. Leswi hi swona swi nga sungula mimfumo ya matikoxikaya hi nkarhi wolowo.

5. NKATSAKANYO NA SWIBUMABUMELO

Mhaka ya ku hlaya matsalwa a hi ntsena ku kuma hungu ra tsalwa kumbe ku hungata. Mhaka leyi yin'wana ya nkoka i ku hlaya matsalwa hi vuxoperi ku ri karhi ku langutiwa swihlawulekisi swo karhi leswi khumbaka timhaka ta vutomi eka matsalwa. Eka xitsalwana lexi hi hlawurile ku xopaxopa theme ra nemesisi hi ri karhi hi kongomisa eka matsalwa ya ntlhanu; **Mibya ya nyekanyeka, Vutomi i vhlwa, Ndzi ngo tinciki, Ximambana na Hi ya kwihi?** Hi nxopaxopo lowu hi ni ku tshemba leswaku loko hi ta va hi hlayile hi ta kota ku twisisa mhaka ya theme ra nemesisi. Tanihilaha ku nga kombisiwa hahona eka nhlamuselo ya matheme, nemesisi yi kongomisa eka xiyimo xo tika lexi ximunhuhata xi hlanganaka na xona kutani xi ringeta hi matimba hinkwawo ku lwa ni ku cinca kumbe ku hlula xiyimo xolexo, kambe hi mikarhi leyo tala xi hluleka ku hundzuluxa xiyimo xolexo. Kunene timhaka to tano hi hlangana na tona eka matsalwa lama hi boxeke laha henhla. Xikongomelo xa xitsalwana lexi, i ku endlela leswaku hi twisisa leswaku nemesisi i yini eka matsalwa ntsena, hi fanele hi tlhela hi lemuka ni nkoka wa nemesisi eka vutomi bya hina bya masiku hinkwawo.

Eka matsalwa ya **Mibya ya nyekanyeka, Ndzi ngo tinciki!** na **Hi ya kwihi?** nemesisi leyi kombisiwaka ngopfu hi leyi hakanyingi xiyimo xo tika lexi hi hlanganaka na xona emindyangwini xi tala ku vangiwa hi swipimelo ni milawu yo tika ya vatswari. Eka tsalwa ra **Mibya ya nyekanyeka**, ku navela ka Tlhomandloti ka leswaku:

Hina hi timboni ta munyama wa vanhu va ka hina; hi hina hi
va rhangelaka emahlweni eka hinkwaswo leswo lulama ni

leswa mikhuva leyinene, vumunhu ni nhluvuko wa varikwerhu (2008: 8).

Swipimelo leswi hi swona timitsu ta swivangelo swa swiyimo swo tika leswi ndyangu wa ka Tlhomandloti wu hlanganaka na swona. Munhu wa ku tlula hinkwavo eka hinkwaswo a hi tali ku hlangana na yena eka vutomi lebyi hi hanyaka byona. Hambi ku ri yena Mufundhisi Tlhomandloti, wa tsandzeka ku tiyisela ni ku hlula xiyimo xa ku hlongoriwa ka Nyiko ekerekeni. Kasi mhaka ya ku ala ku endla swilo hikuva swi kwetlembetana ni timfanelo ta vumunhu kumbe ku titwa hi paluxeriwa yona hi ku ala ka Madambi ku tshikisiwa ku teka Soluka nhwana wa Muqhoza ku nga yena loyi Madambi a a navela ku teka yena. Ku kombisa leswaku hakunene a nge cinci eka xiboho lexi a nga xi teka hi twa Madambi a ku:

... a ndzi nga n'wi teki Soluka a va nghamu ya mina.
Kambe tatanna wa ka Kriste mbilu ya mina ni
swiboho swa mina na Soluka ndzi ta swi veka laha
mahele, swihesi ni muhlwa swi nga taka swi nga
fikeli- a ndzi nga teki munhu handle ka Soluka na
yena a ndzi nga n'wi teki (2008: 42).

Kunene tata wa yena u kala a lova Madambi a nga si teka nsati. Ku ala loku ka Madambi a hi ku yeyisa tata wa yena, kambe i ku yimela timfanelo ta yena. Kutani vatswari va fanele ku lemuka leswaku swipimelo leswi va swi langutelaka eka mindyangu ya vona hi leswi fikelelekaka. Leswi swi ta pfuneta ku hunguta swiyimo swo tika leswi va vangela vana va vona. Swi ta tlhela swi pfuneta ni ku hunguta mikwetlembetano leyi nga ololoxekiki eka mindyangu.

Mhaka leyi ya ku tinghenisa eka swiyimo swo tika hi tlhela hi hlangana na yona eka tsalwa ra **Ndzi ngo tinciki!** Ntekele u tikisa milawu endyangwini wa yena. Vana hambani nsati a va na rito edyangwini wa yena. Yena hi yena a baka muthetho a tlhela a va ni rito ro hetelela eka hinkwaswo. Leswi swi n'wi ngenisa eka swiyimo swo karhi leswi a nga ha riki na vulawuri eka swona. Loko a ku nga ri milawu ya yena leyi yo tika Rice kumbe a ta va a nga lovangi hi nkarhi lowu a nga lova hi wona hikuva rifu ra yena ri humelela endzhaku ka loko a ta va a hlongoriwile hi tata wa yena. Kasi na yena Mpfuleni ingi a nga catelangi exihundleni, leswi swi hetelalaka swi ngenisa Ntekele ekhombyeni hikuva nuna loyi a nga teka Mpfuleni hi yena loyi a hisaka mabazi ya yena. Hikwalaho ko rhandza ngopfu mali ni ku tikukumuxa, Ntekele u sindzisa leswaku Manayila, rikotse ra yena a tekiwa hi Muzayiwe, kambe mhaka leyi na yona a yi humeleli. Manayila wa sihalala hikuva u hava rirhandzu eka Muzayiwe. Hikwalaho ka leswi u kala a balekela tata wa yena a famba a lavana na Jamboti ku nga jaha leri yena a rhandzaka ku tekiwa hi rona. Leswi swi seketela swinene leswaku munhu hambani o sindzisiwa kumbe a xanisiwa ka njhani leswaku a endla leswi nga riki embilwini ya yena, a nga ka a nga swi endlile. Leyi na yona ka ha ri dyondzo leyi lemukisaka vatswari ku tiva leswaku n'wana hambani u n'wi velekile kambe u ni timfanelo ta yena tanihi hi munhu.

Kasi eka tsalwa ra **Hi ya kwihi?** na kona hi hlangana na Makolo loyi a nga oma nhloko. A nga lavi ku tsundzuxiwa naswona u tirhisa matimba eka hinkwaswo leswi a swi endlaka. Makolo u tinghenisa eka xiyimo xo tika hi ku susumeta leswaku vana va yena va hanya hi ku rhandza ka yena. Makolo u lava leswaku Fanisa a tekiwa hi Rhelela Maboko hikwalaho ka rifumo leri ndyangu wa ka Maboko wu nga na rona. Wa rivala leswaku timhaka ta rirhandzu a ti lawuriwi hi rifumo ntsena. Hikwalaho hi vona Fanisa hambani a hlangana ni mitlimbo yo tika a nga hundzuki eka xiboho xa yena xo tekana na Khorombi. Loko mfumo wa le xikarhi wu va hambanyisa Fanisa u tibiyela ku tshama a nga ha tekiwangi.

89

UNIVEN LIBRARY

Library Item : 20120788

Makolo u tlhela a vangela ndyangu wa yena ni tiko hinkwaro hi ku tiendla xioxanyama xa Valungu, hi ku lava leswaku vanhu hinkwavo va endla leswi yena a tekisaka Valungu xiswona. Mhaka leyi yi endla leswaku a tlulana milenge na Mabutho n'wana wa yena. Mabutho a a ri n'wana loyi a tlharihile kutani a a kota ku vona vubihi lebyi endliwaka hi Valungu kumbe mfumo wa le xikarhi. Mabutho a vona nxaniseko lowu Vantima va ka vona a va vangeriwa hi Valungu, u tiboha ku lwela ntshuxeko wa vona. Kambe nkwetlembetano wa ku hambana ka mavonelo ya yena ni tata wa yena ya endla leswaku a kala a balekela etikweni ra le handle ra Amerika a nga ha vuyi. Ku baleka loku I ku tiyisisa loku heleleke leswaku Mabutho a nge pfuki a ve xioxanyama xa Valungu ni ku kombisa ku tiyimisela ka yena ku lwela timfanelo ta Vantima.

Mhaka leyi hi nga tsundzuxaka leswaku swiyimo swo tika hi hlangana na swona loko hi hanya, kambe swin'wana swa swiyimo leswi i swo tivangela. Nakona mikarhi leyi hi hanyaka eka yona swilo swi cincile. Hi hanya eka nkarhi wa xidemokhirasi, loko hi nyika milawu hi fanele ku tekela enhlokweni timfanelo ta vanhu lava hi tshamaka na vona.

Eka matsalwa ya **Vutomi i vhila na Ximambana**, nemesisi leyi hi hlanganaka na yona yi vangiswa ngopfu hi nkucetelo lowu vatswari va nga na wona eka vana va vona. Eka tsalwa ra **Vutomi i vhilwa**, Mariya hi yena loyi a onhaka vana va yena, Thokozile na Dudu hikuva a nga va kombisi ndlela leyinene ku sukela evutsongwanini bya vona. Vana lava va endla ku rhandza ka vona va tlhela va va ni swigangu swo tala. Mana wa vona a nga vuli nchumu hi swona hikuva va tisa mali. Hambu Tomasi, n'wana wa yena wa jaha a ringeta ku nghenelela ku ringeta ku va kombisa swihoxo ni khombo ra timhaka leti va ti endlaka a va n'wi yingisi. Leswi swi hetelela swi vangela vana lava va xisati ku tikuma va ri emakhobyeni yo karhi lama a va nga ma langutelangi naswona va taka va nga ha koti ku endla nchumu. Thokozile u hetelela a humelela hi nghozi ya movha a tshoveka milenge a tlhela fa ni mahlo , kasi Dudu yena u tikuma a khomiwe hi AIDS. Swiyimo leswi va nga eka swona a ka ha ri na nchumu lexi va nga xi hundzuluxaka. Swiendlo swa Mariya swi kombisa leswaku swiyimo swo tika leswi hi hlanganaka na swona

emindyangwini a swi vangwi ntsena hi ku tikisa milawu, kambe ni ku va mutswari a olovisa milawu swi nga ngenisa vana ekhombyeni lerikulu. Handle ka swona vana va nga tikuma va ri eka swiyimo swo karhi leswi hi nga kotiki ku swi lawula tanihi vana va Mariya. Vatswari va fanele va byarha vutihlamuleri eka vutomi bya vana va vona. I ntiyiso leswaku a hinkwaswo hi nga byarhaka vutihlamuleri, kambe leswi kongomaneke na hina a hi kombeni vana va hina ndlela leyinene.

Eka tsalwa ra **Ximambana**, Ximambana u kuma n'wana a nga swi langutelangi. Mhaka leyi Ximambana u ringeta ku yi tumbetela vatswari va yena kambe eku heleleni yi kala yi paluxeka. Kambe a hi lemukeni leswaku nemesisi ya ku va Ximambana a kumile n'wana a nga swi langutelangi i xihoxo lexi nga humelelaka n'wana un'wana ni un'wana hi ku xisiwa hi jaha ri tlhela ri n'wi jikela. Leswi tikomba hi leswi nga humelela loko Ximambana a ya humelela emutini wa Steve loyi a nga n'wi onha. Loko va fika, Steve a nga kalangi a lava ku hlangana na vona, kambe va hlamuriwe ntsena hi nsati wakwe.

Marito lama boxiweke hi nsati wa Steve ma seketela leswaku Ximambana u lo xisiwa hi Steve a vula leswaku a nga na nsati. Lexi i xiyimo lexi a nga ta endla nchumu ha xona. Mhaka yi humelerile lexi nga sala i ku hanya na yona a yi amukela yi te tani

Xiyimo xin'wana xo tika lexi hi hlanganaka na xona eka tsalwa hi lexi Ximambana a vangelaka hi mana wa yena. Rosi mana wa yena u endla vukungundzwana bya leswaku a a tekana na Themba Halata, kambe a kucetela Ximambana leswaku a nga paluxi leswaku u na n'wana. Kambe mhaka leyi yi tikela Ximambana ku fikela laha a karhetekaka ebyongweni. Leswi swi vanga nkwetlembetano endyangwini wa vona. A hi lemukeni leswaku ntiyiso wa leswaku Ximambana u ni n'wana a wu hundzuki. Ku fika laha Ximambana a nga ha koteki ku tilawula kutani a kondza a paluxa vukungundzwana lebyi a hlohloteriweke hi mana wa yena.

6. TIBUKU LETI TINHINWESE

Loko hi ta va hi xiyaxiyile swikombiso swa nemesisi leswi hi swi boxeke laha henhla, hi ta lemuka leswaku mhaka ya nemesisi a yo ta ntsenantsena, kambe yi vangiwa hi swiendlo swo karhi swa swimunhuhatwa swin'wana eka matsalwa. Swin'wana swa swivangelo leswi swi nga va mhaka yo tikukumuxa ka swimunhuhatwa swo karhi, vukungundzwana, vuxisi, ku tikisa kumbe ku olovisa milawu eku kuriseni ka vana hambi ku ri swirhalanganyi swa ntumbuluko. Hikwalaho loko hi xopaxopa matsalwa ku languta timhaka ta nemesisi hi nga ka hi nga hambanisi vumunhu bya swimunhuhatwa ni mintlhontlho leyi swi hlanganaka na yona hikuva hi swona eku heteleleni swi vangaka kumbe ku vangeriwa mitlimbo kumbe ku tikeriwa eka vutomi bya swona.

Mtsheni, B.K.M.

1995. *Victoria Falls: Johannesburg: Heinemann.*

Thutwane, F.A.

1990. *Milawa ya nyakompe. 2nd Ed. Johannesburg: London Publishers.*

London Publishers.

1997. *Victoria Falls: Johannesburg: Saswona Publishers & Distributors.*

Publishers & Distributors.

6.2 Tibuku tin'wana

Abrams, M.H.

1973. *A Glossary of Literary Terms. USA: Holt*

Rinehart and Winston Inc.

Biz, M.C. & Mawaga, S.H.

1995. *Milawa ya Vutomi-Tibuku ta Xitsongo 1973-*

1995. *University of Venda: Saswona Publishers &*

Distributors

Brown, D.M.

1995. *The Writer of Arts. Cambridge: University Press.*

6. TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

6.1 Matsalwa lama xopaxopiweke

- Mabuza, M.M. 1992: **Ximambana**. Braamfontein: Sasavona Publishers & Booksellers.
- Maluleke, M.J. 1993: **Hi ya kwihi?** Pretoria: J.L van Schaik.
- Mgiba, N.R. 1995: **Vutomi l vhilwa**. Johannesburg: Heinemann.
- Mtombeni, B.K.M. 1986: **Mibya ya nyekanyeka**. 2nd Ed. Johannesburg: Educum Publishers.
- Thuketana, F.A. 1987: **Ndzi ngo tinciki!** Braamfontein: Sasavona Publishers & Booksellers.

6.2 Tibuku tin'wana

- Abrams, M.H. 1971: **A Glossary of Literary Terms**. USA: Holt Rinchart and Winston Inc.
- Bill, M.C. & Masunga, S.H. 1985: **Mbita ya Vutivi- Tibuku ta Xitsonga 1883-1983**. Braamfontein: Sasavona Publishers & Booksellers
- Brown, D.M. 1993: **The Writer of Arts**. Cambridge: University Press.

- Burchfield, R.W. 1989: **The Oxford English Dictionary**: New York. OxfordUniversity Press.
- Chauke, M.T. 1998: **Some Narronotological feature of novels of F.A Thuketena**. Unpublished. M.A. Dissertation. Braamfotein. Johannesburg: Rand Afrikaans University.
- Cuddon, J.A. 1979: **A Dictionary of Literary Terms**. London: Doubicy and Company, Inc.
- Fowler, R. 1958: **A Dictionary of Modern Critical Terms**. London: Routledge & Kegan Poul.
- Golele, N.C.P. 2002: **Ririmi ra Tinovhele ta nhungu ta Xitsonga**. Unpublished Doctoral thesis. Pretoria: University of South Africa.
- Grace, W.J. 1965: **Response to Literature**. New York: McGraw Hill Inc.
- Gray, M. 1985: **A Dictionary of Literary Terms**. Hongkong: York Press, Longman Group.
- Heese, M. & Lawton, R. 1988: **The New Owl Critic: An introduction to Literary Criticism**. Cape Town: Nasou Via Afrika.
- Hendry, J.O. 1991: **An approach to short story study**. Cape

- Kalahari, G.P. 1990: **The Rise of the Shona Novel. A Study in Development.** 1890-1984.
- Knott, W.C. 1977: **The Craft of Fiction.** Virginia: Reston Publishers CO.
- Mckee, A. 2003: **Textual Analysis; A beginner's guide.** London:SAGE
- Manganyi, K.E. 2003: **Nkucetelo wa ndhavuko eka eka mavoneloya vutomi bya Vaxisati ni vaxinuna eka tsalwa ra Vutomi I vhilwa hi N.R Mgiva.** Unpublished honours essay. Thohoyandou: University of Venda
- Maswanganyi, T.B. 2009: **Hakelo ya swiendlo eka tsalwa ra N'waninginingi ma ka tindleve.** Unpublished Masters Dissertation. Polokwane: University of Limpopo.
- Nkuzana, K.J. 1996: **A Critical Assessment of B.K.M. Mtombeni's creative Works.** Unpublished Doctoral Thesis. Pretoria: Univesity of South Africa.
- Peck, J. & Coyle, P.M. 1985: **Literary Terms and Criticism.** London: Macmillan Education.
- Rebora, P. 1985: **Cassell's Italian English Dictionary.** London: Macmillan Publishing CO. Macmillan.
- Ridout, R. & Clarke D.W. 1983: **A Reference Book of English.** London:

- Rikhotso, M.E. 2008: **Nxopoxopo wa nkucetelo wa vamanana eka vana va vona hilaha swi paluxiweke hakona eka matsalwa ya Sasavona, hi D.C. Marivate, U khanya mani? Hi M.G. Magagane, Vutomi i vhilwa hi N.R. Mgiba, na Ximambana hi M.M. Mabuza.** Unpublished Masters degree dissertation. Thohoyandou: University of Venda
- Roberts, E.V. 1977: **Writing Themes about Literature.** London: Printice Hall.
- Serudu, M.S. 1983: **The novels of O.K. Matsepe.** Pretoria: J.L. van Schaik Publishers.
- Schreiber, S.M. 1965: **An Introduction to Literary Criticism.** Oxford: Pergamon Press.
- Wallack, R. & Warren, A. 1977: **Theory of Literature.** U.S.A: Penguin Books LTD.
- Webster, M. 1986: **Encyclopedia of Literature.** Springfield Massachusteri: Incoporate Publishers.